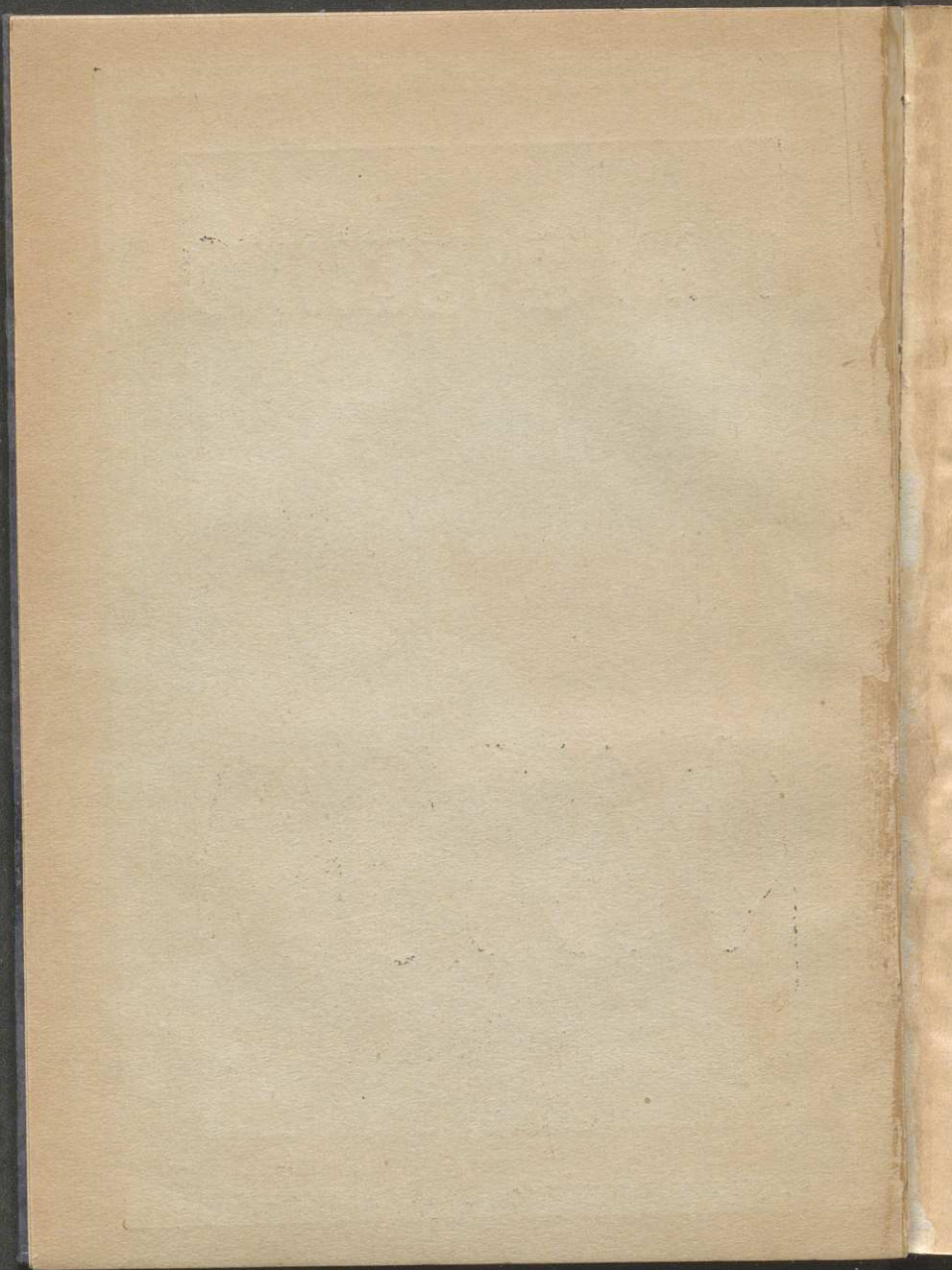

X 1.549.323

ИВАН ЗУБЕНКО

ФАТУМ

ФАТУМ

Byden

ІВАН ЗУБЕНКО

ФАТУМ

Повість із 1917 — 1920 р. р.

КОЛОМІЯ, 1934

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ОКА“

I. 549.323

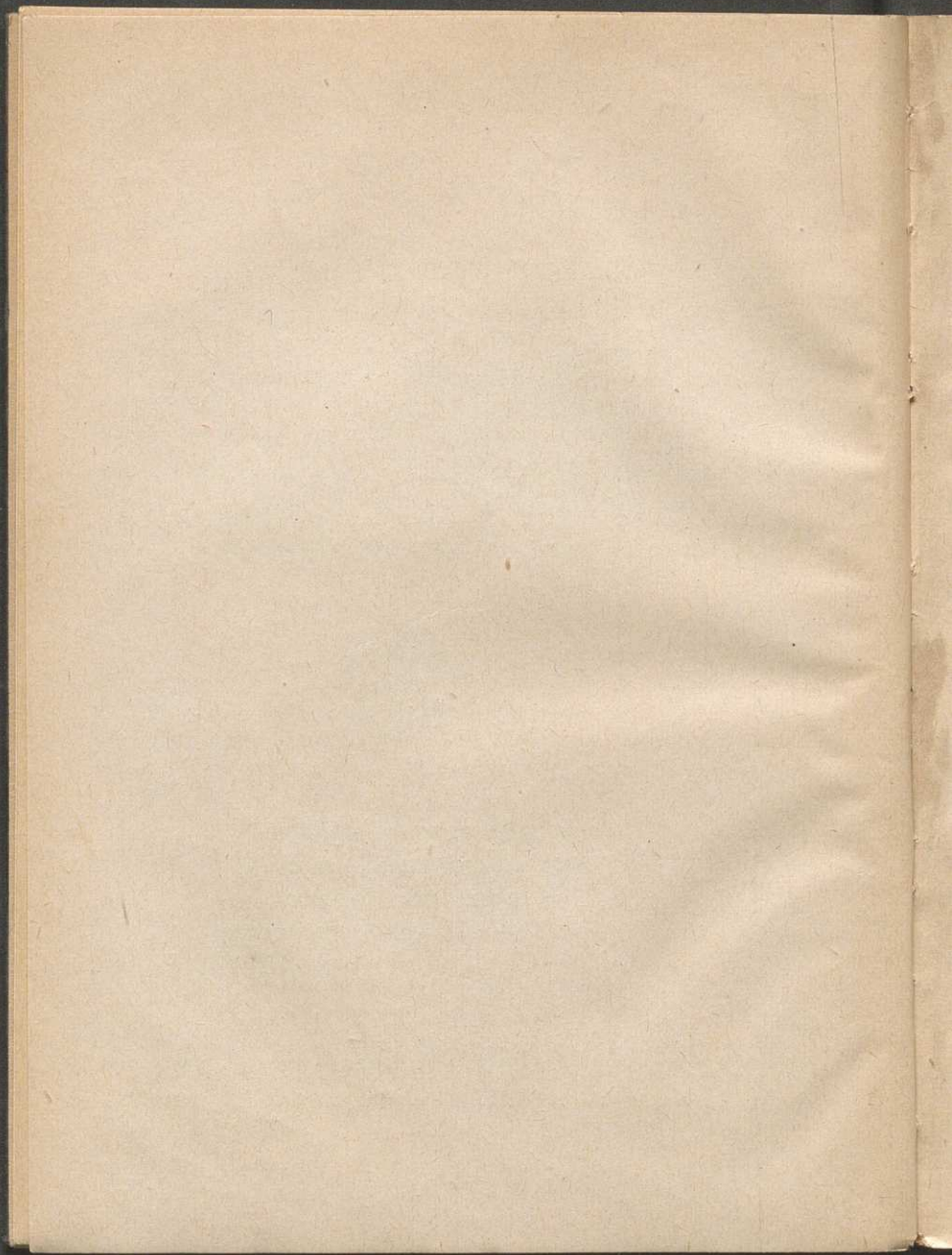
ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

Copyright 1934 by O. Kuźma, Kolomea.

З друкарні М. Бойчука в Коломиї, Собіського 48.
Ч. 133, 2/X 1934 р. — 2000.

Моїм найдорожчим прияте-
лям на еміграції — п. Надії
й Василеві Дядинюкам
— сердечно присвячую
А В Т О Р.

I.

— Тільки в долярах...

— В долярах?

— Так...

— А то чому?

Старий сивий, але добре вгодований жид, у багатім чорнім убранні, блиснув брильєнтами перстенів, — скинув попіл з цигарети до мистецьки зробленої з карельської берези попільнички. Зідхнув.

— Ох, мій сину... Сподіваюся, що скоро я зможу зовсім правно називати вас, дорогий Соломоне, своїм сином?..

— О, я 12% своїх капіталів віддав би, щоб прискорити цю хвилину!..

Молодий співбесідник у гарнім візитовім убранні аж зачервонівся. Рукою нервово теревив дорогого рубінового дармовиса, що, мов крапля крові, червонів на тлі чорної камізельки. Був причеплений до грубого золотого ланцюжка від годинника.

— Терпіння, сину... Так от — мусите вимагати тільки в долярах... Ви ж самі знаєте, що золото зникло з ринку... А де воно — хай на це відповість ваш сейф...

— О, трохи є! Ха-ха-ха!..

— Знаю, що ви — розумний... правда, як і кожний жид... Так от — золота нема... Уряд має... небагато... Але це — останній скарб, що йому ще вірить закордон. А війна потребує грошей... Ох, скільки вона їх потребує!.. І уряд засипав цілу державу папірцями, що скоро будуть

зовсім безвартісними... Ну, і хай їх на здоровля уживають „повноправні громадяни” — а ми, пасерби держави, мусимо мати в боротьбі за існування міцнішу зброю...

— Золото?

— І доляри... Ха-ха-ха!..

Гляділи один одному ввічі, розуміли себе. Весело сміялися.

— Але ж я постачаю на військо, — почав Соломон: — тобто на уряд... Мене примусять брати державну валюту!

— Сину мій, маєте справу з інтендантами... російськими інтендантами... Хвала Єгови, вони розумні люди... Зрештою ви самі знаєте, як треба... На війні ми покищо не програємо... Ох, одного тільки боюся... дуже боюся!..

— Чого?

— Затяглася війна... над міру затяглася... А закінчиться тим, що нарід захвилюється... покаже пазурі... Ну, а уряд, щоб урятувати свій стан, знайде громозвід...

— Нацькує на жидів?

Мудрі карі очі старого затьмарилися.

— Так... погроми... — сумно похитав головою: — Випробуваний спосіб... Було вже... Одеса, Миколаїв — це після японської війни... Було й давніше... Треба дуже-дуже стерегтися й стежити... Та може цього й не буде... а тимчасом цінності треба прибирати до рук... Це сила! О, яка сила!..

Хижо блиснув очима. Тисячолітній досвід світився в них.

Відкинувся на спинку свого вигідного шкуратяного фотеля.

— Так от — вам потрібний цукор?

Молодий оживився.

— Багато... Маю для війська доставити кілька канадцять вагонів мармеляди... Дуже вигідна доставка..

Старий засміявся.

— Гм... це тяжка справа... Цукор у нас зареєстрований... Акцизники слідкують за цим... Але... але... гадаю, що для вас, дорогий Соломоне, щось знайдеться...

— Дякую...

Старий почав переглядати папери, що купую лежали перед ним на гарнім дубовім писальнім столі (бюрку). Молодий повів лінивим поглядом по стінах, обліплених гарними тапетами під дуб. Там — багато дорогих малюнків на біблійні теми в стилевих дубових рямах. За бюрком — дорогі дубові шафи з книжками, паперами. В однім куті стояла панцирна каса. На бюрку — мосянжеві й мармурові дрібнички. Між ними — весело всміхався до старого портрет молодої прегарної панни з блискучими чорними очима. Обстановку кабінету довершувала вибаглива інсталяція електричного освітлення.

Дорогий, стилевий кабінет...

...Файвель (чи як його називали робітники: Павло Мойсейович) Моргенштерн — власник цукроварні на Поділлі. Група забудовань цукроварні творила наче мале містечко й знаходилась недалеко від більшого міста В

Окремо від фабричних будівель знаходилась гарна вілля власника, оточена парком і добре утримуваними квітниками.

Тепер усе це знаходилося під сніговим покровом.

Моргенштерн належав до найбагатіших людей повіту.

Його гостем і співбесідником був Соломон Коган молодий і дуже здібний комерсант, шовже мав у місті В. кілька торговельних підприємств. Ще з шкільної лави (комерційної школи) він товаришував з одиначкою багатого цукроварника — Меріям Моргенштерн; а тепер старі батьки Мері й Соломон Коган снували й рожеві мрії про обопільно вигідне й пожадане подружжя.

Війна взагалі збагатила обидві фірми. А тепер у початках 1917 року, ситуація ще більше покращала. Великий, але нездоровий усередині організм „кольоса на глиняних ногах” — Росії — почав виявляти ознаки господарського недомагання. Війна виснажила його. Фронт ледве тримався. Цар Микола II узяв у свої руки верховне командування арміями в надії, що це викличе ентузіязм у народі й війську. Та це була тільки слабенька інекція до хворого організму. Фронт не показував більшої сили, а запілля почало вже попадати в стан господарсько-економічного заломання. Гріш утратив свою вартість. Золото, срібло й інші дорогоцінності зникли. Ціни на все зростали. Почувався вже недостаток деяких продуктів.

Це все творило добрий ґрунт для повстання й розвитку спекуляції, що почала розцвітати буйним квітом. Кожний день для людей хитрих, метких і безпринципових приносив тисячі можливостей збагатитися. Всюди в урядах, а найбільше в війську (в інтендатурі, тилах, штабах, тощо) панувало хабарництво, підкупство. Жир для спекулянтів. І вони (здебільшого жидівської національності) збагачувалися не днями, а годинами.

До останніх належали й Моргенштерн та Коган.

— Хочете багато цукру? — Моргенштерн

відвів від паперів свій зір: — Ну, то ось вам квит — одержите пять вагонів... Вистане на перший раз?

— О, щиро дякую! Це буде прекрасна „сливкова” мармеляда з гарбузів, цвіклових буряків і т. д.! Добрий гешефт...

Коган дійсно щиро стиснув руку своєму майбутньому тестеві.

Рипнули двері. Ввійшла старша пані...

— О, у вас вічно гешефти!..

Соломон підвівся, поцілував руку.

— Мамочко, мої гешефти надто малі, щоб забезпечити мою майбутню жіночку... Але все ж таки я не бідний... Ви мене знаєте... Скажіть же: чи скоро буде наш шлюб?

Естер Наумівна усміхнулася.

— Про мене, хоч і зараз... Але Меріам — наша ж єдина донька... Треба все як слід обмір-кувати... І її треба підготувити...

Коган почервонів.

— А що ж вона? Мені здавалося, що Мері до цього часу була прихильна до мене...

— Так так... Але вона прохає зачекати з шлюбом. Покликається на те, що ще молода...

— Та-а-а к? Цього я не знав...

Захвилювався.

— А... а може... може тут є ще інша причина?

З підозрінням показав рукою на двері: десь із сусідніх кімнат, мабуть із світлиці (сальону), доносилися звуки скрипки в супроводі п'яніна.

Файвель відвів голову від паперів, суворо кинув:

— Заспокойтеся... Мері — донька народу Ізраїля, а він — гой... Він симпатичний, таланови-

тий; ми його використовуємо... А.. коли буде нам заваджати, ми усунемо його зо шляху.. З цього боку безпечно...

Естер також додала:

— Ми ж на вашім боці.. дали слово.. А Мері не посміє вийти з послуху нам...

Соломон з полегшею відіхнув

— Дякую, ви мене заспокоїли.. Але я все ж таки хотів би вже скоріше назвати Мері своєю коханою дружиною...

— Зробимо, зробимо... Гешефт пожаданий і для нас, і для вас, — засміявся старий.

— Ну, я піду залагоджувати справу з мармелядою... „сливковою“!.. — весело підвівся Коган.

Попрощався з Моргенштернами, вийшов.

По хвилині мовчанки Естер легко зідхнула похитуючи сивую головою:

— А що, старий, — чи не зашкодить нам справді цей новий інженер? Чи не занадто близько ми його допустили до себе?.. Мені здається, що Мері якось від того часу змінилася...

— Він нам потрібний, — озвався Файвель: — Його замінити не можна, з огляду на робітників... А щодо Мері може ти, як мати, підійдеш ближче... довідаєшся... Та ні!.. Це неможливе! — він енергійно хитнув головою: — Мері ж ясно розуміє ту прірву, що відділяє його від нас...

— Ох-хо-хо... — тільки зідхнула підозріло стара мати.

II.

Вечірній присмерк огортав димарі, будинки, дерева парку, гарну віллю...

Заблисли зірки на небі; у примхливі взори сплелися з лямпочками, розкиненими по будівлях цукроварні.

В кімнатах віллі ще панує спокій прозорого сутінку; гострі промінисті списи жарівок ще не знищили його чарів. Приємна півтінь, що так сприяє інтимній, щирій розмові.

А ось вона й дзюркоче в затишній малій вітальні.

На вигідній отомані — дві постаті: стара Естер Наумівна пригорнула свою одиначку — красуню Меріям.

— Мила моя пташечко... Ми вже з батьком старі, нам небагато лишилося жити. Але перед тим, як підемо на вічний спокій, ми хотіли б бачити тебе, нашу єдину укохану дитину, щасливою...

— Мамочко, таж я щаслива!..

— Чекай, доню... щасливою й поставленою на свій ґрунт... Ти вже не маленька... тобі йде двадцятий рік... В ці літа я вже була заміжня...

— Мамочко, хочете мене позбутися? Обридла вам?

— Ні, дитино... Ти ж наша одиначка... і, здається, не можеш пожалуватися на нас... Але вже такий закон — і ми підемо спокійно в домовину, коли побачимо тебе в щасливій парі...

— Мамо, ви самі кажете, що я не дитина... Так! Я не дитина, а висока школа відкриває мені нові обрії життя, які, моя кохана мамцю, часто заховані від багатьох... може й від вас...

Зірвалася з місця. Нервовими кроками ходила по кімнаті. Видно було, як іскрами спалахували її чорні очі, що в них відбивалося проміння фабричних ліхтарень.

Гаряче казала далі:

— Ви хочете бачити мене щасливою в моїй особистім житті... Мамочко, а я хочу бачити наш пригнічений, безправний народ щасливим, бодай

зустріч волі... Напасники, гнобителі роблять ще потуги, щоб знову накласти свою руку. Але саме природа повстає проти них: вони гинуть у бурхливих хвилях...

Пройшовся. Гаряче й зо щирим піднесенням закінчив свою думку:

— Боже, чому тепер природа мертва?! Чому не повстане проти сучасних фараонів, що так brutally топчуть наші народи?!

Не ховав перед Мері того, що він — українець. Якось ця дівчина викликала на одвертість. Багато говорили на ці теми. Поволі їй відкривалися очі на різні справи, що їх вона до того часу зовсім інакше собі уявляла. Степовий приносив їй досить українських книжок — з них вона довідалася й про славне й неславне минуле українського народу, про його племена, еміграцію, говірки, літературу, мистецтво і т. д.

— А справді, пане Іване, — притакнула: — доля наших народів майже однакова: однаково безправні, однаково розкидані по світу... А тут, під царською п'ятою, щось жахливе... Чи довго так буде?

— Поки не здійснимо ми спільними силами заповіту нашого батька — Тараса:

Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте —

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте...

— Ах, це в нього прегарно вийшло! Стільки запалу, сили!... Мені ще дуже подобається ось друге... чекайте... зараз.. — із шафки Мері дістала „Кобзаря”; весело усміхаючися, повернулася до Степового. Сіли на канапу.

— Ось дивіться, — казала Мері, перегортаючи сторінки книжки.

Почали читати. Притиснулися одне до одного близько. Чи відчували, чи ні, як торкаються їхні коліна, рамена, руки — але їм було приємно. Якось тепло, радісно.

— Чому тепер нема такого Тараса? — гаряче питала Мері, звільняючи свою руку, що перед тим спочивала в Івановій долоні. — Невже його промінисте слово залишиться без відгуку?

Іван скочив. Жваво заперечив; з піднесенням заговорив:

— Ах, ні! Його слова живуть і брешуть у мільйонах сердець — і запалюють у них іскру святого обурення... Настане час — і гнів народній розіллється вогняним морем!..

— О, якби нам не робити знов історичних помилок, і всім поневоленим піти одним шляхом! — широко сказала Мері.

— Ми й підемо ним! — переконливо при-такнув Степовий: — Як братні народи, станемо проти спільного ворога...

— Як це дивно, — мрійливо почала Мері: — коли ви говорите, я почуваю, що це — мої думки... Вони народжуються в глибині мого серця, а висловлюють їх ваші уста...

— І мені так легко з вами, панно Мері... І я чую, що мої слова знаходять відгук у вашій серці... Ми й ви, себто: українська й жидівська інтелігенція, повинні взаємно розуміти одні одних. У нас повинні бути спільні визвольні ідеали, незалежно від різниці віри, крови, тощо...

— Не кажіть, пане Іване, про релігійні заботи... Вплив середньовічного фанатизму й релігійної нетерпимости, правда, ще відчувається в низах, але жидівська інтелігенція вже звільняється від нього... Боже, скільки крови, скільки лиха при-

несла людям ця ріжниця віри! А в суті... Чейже віра в душі й серці людини... І Бог один... і правда одна...

— Говоріть... говоріть, панно Мері... Як хороше!.. Почуваєш, що ти не один, що нас — сила... Невже ж ми не зломимо того спорохнявлого пенька, що зветься Росією?!

— Звалимо його!.. Напевно!

— Мері, ви революціонерка?

— Так..

— Чекайте... але якже ж?.. А стан вашого батька...

— Багатство?..

— Ну, і взагалі...

— Ах, пане Іване! Це ж для нас єдиний засіб здобути мінімум — розумієте? — мінімум людських прав... Там, де не-жидам дається все легко, ми мусимо все здобувати ціною цього проклятого золота... Це принижує людську гідність, розкладає народ, але в цьому багні, що називається царатом, інакше не можна...

— Воно правда: боротьба за існування, — сумно притакнув Степовий.

— Ах, ми мусимо порвати ці кайдани... Збудуємо нове життя: гарне, правдиве, змістовне!.. Хочете, будемо боротися за здійснення наших ідеалів?

Розчервоніла, з іскристими очима ніби тягнулася до нього.

— Як то?

— Ну... разом... спільно...

— Хочу...

— Все... все життя?

— Так... Але як же це?.. Скажіть... ясніше...

— Навіщо ж слова? Адже ясно й без них...
Наблизилася до нього розяснена, з розгор-

неними для обіймів раменами, з усміхненими, пів-вдкритими устами. Ніби підставляла личко до поцілунка...

— Мері! Марусенько!..

— Милий!..

Кров ударила в голову. Розум притемнівся. Чув тільки її тепле, пахуче тіло, що легко тремтіло. Бачив очі-тернини, що жаром опалювали його. До пишних червоних уст, крізь які, немов разок намиста з слонової кости, просвітлювали зубки, — потягнувся своїми спраглими устами...

Раптом на фабриці заревли на тривогу гудки.

III.

Мов у вулику, загуло на фабриці.

З рафінерії, китлівні, контор, магазинів, возів-вень, з усіх закутків сунули, наче мурашки, всі на майдан.

З усіх кінців сипалися тривожні запитання:

— Що то за алярм?

— Не знаю..

— Може пожежа?

— Та ніби не видно...

— Може мобілізація?..

— Може ворожі літаки нападають?

— А де ж поліція?

А сирени ревли, збуджуючи ще більшу цікавість.

На майдані купка людей жваво працювала: з возів, бочок, дощок виростало підвищення-трибуна.

Юрба напливала.

Ось замовк свист, гудіння. На трибуну вліз незнайомий чоловік з червоною стрічкою, припнятою до грудей.

— Тс! Тс! — понеслося майданом.

Затихло. Цікавість досягнула найбільшого напруження.

Тихо. Хоч маком сій.

Всі очі впялися в невиразну постать з червоним „бантом” на грудях, що стояла на трибуні й вичікувала.

— Товариші! — розлягся тонкий, пронизливий голос: — ми приїхали до вас від „Совета Рабочих і Солдатських Депутатов” з міста — оголосити велику радість: царя нема! Хай живе революція!..

Юрба завмерла, ніби не розуміла сказаного, ніби не вірила в можливість оповіщеного.

Аж раптом захвилювалося море голів, і повітря прорізали ентузіастичні крики:

— Хай живе революція!

— Слава! Ура!!

— Геть кровопивців!..

Коли трохи стихло, той на трибуні казав далі:

— Товариші! Чаша народного гніву переповнилася... Народ підняв революцію. Вірні народіві війська приєдналися до революціонерів. Цар Микола зрікся престолу .. Вже нема царя нема його уряду... Нема жандармів, ані поліції!.. Народ узяв владу в свої руки... У Петербурзі вже утворилося „Временноє Правітельство”..

— Слава! Ура! — ревла юрба.

Хвилювався лан голів, злітали догори шапки, підносилися руки з грізними пястуками.

— Товариші! — неслося з трибуни: — по всій Расеї військо братається з народом... Усюди потворилися „Совети Солдатських і Рабочих Депутатов” і взяли в свої руки владу... І ви мусите вибрати фабричний „Совет Рабочих Депутатов”... Чи так я кажу?

— Товариші! — перебив старого висланець з міста: — тепер нема чого боятися, бо ж уся влада наша, робоче-салдатська...

— Так, так... правда... — загомонила юрба.

Але й Забелін не здався:

— І я кажу, товариші, що наше нас не мине... Але треба правильно... по закону... Коли є наша влада, то вона й закони такі видасть, що фабрика буде наша...

— Правильно говорить... вірно, — притакнув натовп: — Але що ж робити?

— Я раджу так, — продовж вав старий: — виберемо депутацію й пошлемо до Моргенштерна... Павла Мойсейовича... Хазяїна... Хай прийде сюди, і ми поставимо свої домагання... зробимо умову...

— Так... так... добре... правильно! — кричали одні.

— Ніякої угоди! Геть буржуїв!.. — сперечалися інші.

Перша концепція перемогла.

— Депутацію! Депутацію! — неслоя понад майданом.

— Як так, то прошу вибрати членів депутації — крикнув провідник мітингу.

— Забелін!.. Забелін хай іде! — залунали голоси.

— Дякую, товариші... Добре... я піду, але ще треба вибрати когось, — сказав старий.

— Чирва!

— Тейтельман!

— Катька Моторна!..

— Досить! Ідіть уже!

Вибрана депутація попрямувала до вілли, а з трибуни неслоя повітрям:

— Це ваше... народне... не дайте свого...

— — — — —

Коли заревли сирени, Іван відрухово відско-
чив від Мері.

— Що це? Невже пожежа?

— Гляньмо в вікно...

Підбігли до вікна, що знаходилося в напрямі
фабрики.

Поки вони приглядалися, до сальону ввійшли
перелякані Файвель і Естер.

— Бога ради, пане Степовий... Що там таке?
Чи не пожежа на фабриці? — з острахом питав
Моргенштерн.

— Може нещастя яке трапилося? — слідом
за ним шептала Естер.

— Пожежі не видно... мабуть щось інше —
відізався Іван.

Мері додала:

— Чогось люди бігають, метушаться... О, а
ось біжить пан Коган... Який він переляканий!..

Файвель урочисто підніс руки вгору:

— О, Боже Авраама, Ісаака, Якова!.. Невже
знову? Невже здійснюються мої побоювання?

Задиханий, переляканий вбіг до кімнати Со-
ломон Каган.

Напів-притомно залопотів:

— Погром! Рятуйте! Тато! Мамо! Мене убють!
Пропали мої гроші! Де мій сейф?

Заметушилися старі. Естер Наумівна почала
зв'язувати якісь непотрібні клунки й тільки шеп-
тала:

— Де Бень? Де син? Сину мій, сину...

Безпомічно заломив руки й Файвель:

— Що робити? Що робити?

— Та чекайте... — звернувся до Когана Сте-
повий, що зберігав притомність духа: — розкажіть
докладно, що сталося?

— Ну, погром... жидів бють... що зо мною буде? — тремтів той.

— Та ви не хвилюйтеся... Скажіть, що ви бачили?

В тривозі Коган почав бігати по кімнаті:

— Що я бачив? Що значить: що я бачив?.. Приїхав по цукор... маю гешефт... розумієте? — великий гешефт! Одержую цукор... Ну, бачу — бігають, кричать, жидів бють...

Файвель опанував свій переляк. Поважно діловито почав говорити, ніби давав наказа:

— Давайте думати, як боронитися... Нас тут багато люда... Я маю зброю... Треба зателефонувати по поліцію... по військо... Соломоне, беріть зброю ..

Коган запротестував:

— Зброя? Яка зброя? Я не вмю стріляти... я ніколи не стріляв...

Моргенштерн споважнів.

— Але ж ви мусите захищатися... Мусите захищати нас... а принаймні свою наречену...

Мері з погордою поглянула на Когана, а той ні на кого й ні на що не звертав уваги; він тільки бігав по кімнаті й перелякано бубонив:

— Ах, мені тепер не до цього! Де мій сейф? Де мої гроші?

Іван, що весь час дивився до вікна, відступив від нього. Спокійним голосом звернувся до присутніх:

— Заспокойтеся, Павле Мойсейовичу.. Поки що підозрілого нічого не чути... Ватаг погромщиків не видно. А коли б вони й з'явилися, будемо боронитися... Зрештою до вас дістануться лише через мій труп...

— Ох, дякуємо вам, пане інженере, — заго-

ворили разом Фавель і Естер: — Ви шляхетна людина! Дай вам Боже здоровля...

Мері ласкаво, з признанням поглянула на Івана.

З сусідньої кімнати донеслися чийсь прискорені й гучні кроки: хтось поспішно біг. Інстинктивно Фавель і Естер кинулися до Івана, ніби шукаючи в нього захисту. Соломон в переляку сховався за канапу.

Вбіг задиханий і схвильований юнак, років 18-19. Це був Беніамин Моргенштерн, син фабриканта. Він доїжджував до гімназії в місті В. і був уже в восьмій класі (перед матурою). Частенько й залишався дома на фабриці, коли не припадало на якийсь день поважніших лекцій.

— Татко! Мамо! — почав він піднесеним, але не переляканим голосом: — Революція! Царя немає!

Напруження, сполучене з острахом, ще не покинуло присутніх. Панувала мовчанка, що аж Бень трохи збентежився. Але по хвилині посипалися питання:

— Що? Що таке? Кажіть ясніше! Яка революція?

Навіть переляканий Соломон Коган показався зза канапи.

— Погрому немає? Жидів не б'ють? — з тремтінням у голосі питав він.

Бень оживився.

— Який там погром! — почав жваво розповідати: — Революція! Жидів не б'ють — цілуються з жидами. На цукроварню до нас з міста приїхали відпоручники „Совета Рабочих і Солдатських Депутатов“. Між ними є й — жиди. Он там на мітингу на фабриці промови кажуть... Я так само хо-

тів говорити, але рішив побігти додому: попередити вас, щоб не боялися...

Запанував загальний рух.

Розмова поплила в кількох групах водночас.

— Хвала Єгові, — урочисто казав старий Файвель: — наш час наближається. Треба бути мудримми...

— Моє золото не пропаде? — вигукував Коган, помітно веселішим голосом: — Що робити, тату?

— Ховати... ховати! — неначе пророкував Моргенштерн: Подали ховати!.. Настане хаос... А золото — сила! Влада, право, сила, могутність — все буде в наших руках через золото...

Естер похитала головою:

— А чи не буде, як у 1905 році: спочатку революція, а потім погроми?

— Не буде, — запевнив її чоловік: — Держава розхитана.. Царатові буде кінець.. Державну керму захопимо ми, жиди...

— Ох-хо-хо... Я і вірю, і боюся...

— Почекаємо певніших відомостей... Ось я телефоном запитаю п. Бернштейна, що там у них, у місті, діється...

Розмова другої групи мала інший характер.

— Це перша ластівка... — говорив у захопленні Стеловий: — Мері, наш час настає... Боже, які перспективи!..

— І радісно, і сумно: проллється ж кров...

— В світовій війні її течуть ріки, а в імя яких ідеалів? Революція припинить неволю, рабство... Якщо й проллється яка краплина крові, то це — свята жертва...

Бень Моргенштерн аж підскочив:

— Я сам піду на барикади за волю для нашого народу!

— Ми всі підемо боротися за волю, — додав й Мері: — тільки не лише для нашого народу,

а для всіх поневоленних націй. Ми повстанемо за всіх покривджених! Іване, памятаєш: „Борітеся — поборете!” Поборемо!

— Наш шлях ясний: в народ і за народ! Ось лиш трохи зорієтуємося, — притакнув Степо їй. Ввійшла дівчина-служниця.

— Пане, там прийшли робітники з фабрики... хочуть говорити з паном...

— Добре... хай ідуть сюди, — розпорядився Моргенштерн: — Побачимо, що вони нам скажуть... Ввійшла депутація.

— Що скажете, люди добрі? — звернувся до них Моргенштерн.

Ніяково переступали з ноги на ногу.

— Господин... товаришу директоре, — почав Забелін: — Нас уповноважили товариші... громада... Ось там на фабриці на мітінгу зібралися...

— Бо, значить, вийшла свобода... революція, — додав Чирва.

Тейтельман підхопив думку:

— Тепер усі рівні... Отже щоб буржуї не використовували пролетаріату, треба паритетної кооперації...

— Чекай... ти не це кажеш, — перебила його Катька Моторна: — Пане, накажіть десятикові Дяденкові, щоб цього року на буряки він не брав щербовецьких дівчат... Знаємо ми їх... Тільки спати до нього ходять, а він їм по три дні записує...

— Не слухайте її, товаришу директоре, — гарячився Тейтельман: Тут такий мент... можна сказати один в історії, а вона з дурницями...

— Зовсім не з дурницями! — спалахнула делегатка: — То для тебе це — дурниці... бо ти сам...

— Ша! Цить! Товаришу директоре, нас уповноважили товариші, щоб обстоювати професійні інтереси пролетаріату...

— Так, так... — підтвердив Забелін: — Ми чужого не хочемо... ми по закону. Але й свого не подаруємо...

— Щоб жому більше давали, бо нічим корів годувати, — стояла на своїм Моторна.

Моргенштерн усміхнувся. В цій усмішці було все: відпруження, віра в свою силу, певність переможця:

— Люди добрі, — почав привітно: — розкажіть ясно, чого ви хочете? Чого вас післали сюди?

— Ми нічого, товаришу директоре; — почав Чирва: — Революція.. свобода.. Нема: ти мужик, а я пан... Триста років страждали...

— На мітінг просимо вас, — додав Забелін: — нове ж право тепер настало... Треба якось у згоді... по закону.

Степовий виступив уперед.

— Товариші, — звернувся він до робітників: — залиште ви пана господаря в спокою: я піду з вами на мітінг, і ми все зясуємо... Товариші, ми дійсно переживаємо історичний мент! Скільки ж то крові пролилося, поки повалено цей деспотичний царський режим... Воля, воля! Ви розумієте це? Народ повстав, порвав кайдани рабства й здобув собі волю... Я ще нічого докладно не знаю, не читав, але вже бачу, що здійснюються заповіти нашого батька Тараса Шевченка! Тепер ми вільні! Повстане наша поневолена Україна для нового, вільного, щасливого життя...

— Україна?.. Як то? Що це? Ми цього не знаємо, — ніяково говорили робітники.

Іван гаряче закінчив:

— Так, ви не знаєте... Але тепер будете знати: чия прада, чия кривда і чий ви діти... Довідається! Тепер ми самі будемо творити своє життя, і ми його збудуємо: гарне, щасливе, без поневоле-

них і гнобителів... Ходіте на мітинг... до товаришів, що вас післали... Тепер настає Великдень... Ні... краще: Великдень щороку буває, а про це свято наші прадіди сотні літ мріяли... Ходіте..

— Я, Павле Мойсейовичу, — звернувся Іван до Моргенштерна: — піду, зясюю ситуацію і вам донесу...

— Добре... добре... Ось ви чули, — сказав Файвель до робітників; — Пан інженер буде замість мене... Я йому даю уповноваження говорити з вами...

— Ходіте, товариші, — звернувся до депутації Степовий...

Вони вийшли.

Моргенштерн сміявся.

— Ви бачили, дорогий Соломоне, представників народу? Хіба ж ми не опануємо цієї отари?! Золото, золото треба прибрати до рук, а вони самі прийдуть до нас... у ярмо... О, ми будемо могутні! Іздійсниться пророкування — і буде вся земля для народу Ізраїля!..

— Ну, то я поїду додому, — сказав Коган: — Ховати золото і... долари також, тату?

IV.

Вже кілька тижнів минуло, як інженер Степовий залишив цукроварню. Революційна хвиля потягнула його на відповідальніше становище до міста В. Народжувалася на місцях нова влада: українська, і кожна національно свідома одиниця мала багато праці в творенні нових державних форм.

Щодня Меріям Моргенштерн їздила до міста, і не знати, що більше її туди тягнуло: чи вир революційної праці, чи особисті причини.

З Іваном бачилася також майже щодня. Їхня взаїмна симпатія, чи там перше непевне, нескри-

шталізоване ще почуття — зміцнилося, оформилося. Їм стало ясно: вони кохають себе взаємно — з кожним днем це почуття все більше й більше захоплювало їх у свої сіті.

І ось нарешті питання взаємних відношень стало перед ними у всій повноті: вони мусять бути разом.

Мері шукала догідного менту, щоб сказати про це своїм батькам.

Одного дня Файвель приїхав зміста в особливо веселому настрою.

— Донечко... Мері... Дружино, — заговорив він до своїх по обіді: — Настає час, що про нього ми мріяли давно, давно... сподівалися його, як Месії... Будемо мати все... будемо панами на землі... Із пригноблених ми станемо можновладцями... Революція дає нам владу в руки..

Мері зачервонілася. В очах спалахнули вогни-ки. Схвильовано, з тремтінням у голосі відповіла батькові:

— Так, тату... Революція відкриває широкі перспективи... Настає боротьба за кращу долю покритвджених, за волю для поневолених... А ви, вчорашні парії, сьогодні вже самі хочете зробитися панами та уярмлювати інших?!. Ось хоч би цей український народ, в якого лоні ми живемо... Не піду я вашим шляхом... неправдивий він!..

Естер аж руками сплеснула:

— Мері, дитино моя — схаменися!..

А та гаряче казала далі:

— Всім народам, що були в московській неволі, революція відкрила нові обрії... Ми всі пліч підємо, як рівні з рівними... Але підємо проти всякого гнету, визиску, проти всякого ярма!..

— Ти... притомна? — суворо перебив її батько.

— Кажу вам свідомо, як своє незмінне рішення...

— Це... вплив „його“?.. Степового?..

— Це не вплив, а спільні переконання, що єднають нас... на завжди!

— Що це значить? — скрикнув Файвель.

— Я кохаю Івана і свою долю зедную з його!
— рішуче сказала Мері.

Естер заломила руки. Нічого не могла промовити, лише шептала:

— Доню... доню моя...

Файвель закусив губи, але ще стримував себе.

— Цього кохання не сміє бути... Ти — наречена Соломона Когана!.. Чуєш?!

— Ніколи не піду за нього!..

— Мері, донечко... подумай, — почала переконувати й мати: — він же гой!

— Це — забобони... Ми — люди, й усе...

— На тобі буде прокляття кагалу...

— Не боюся його! Революція порве ці кайдани фанатизму...

— Тобі шлюбу ніхто не дасть!..

— Ми візьмемо революційний цивільний шлюб..

— Годі! — суворо крикнув Файвель: — „Він“ перешкоджає нам... Ми усунемо його з свого шляху..

— Я сама піду до нього й охороню від ваших нападів...

— Я... я проклену тебе!

— Прокляття батька, що хоче занапасти свою дитину, не буде дійсне... Тату!.. Мамо!.. Я сказала твердо й остаточно: кохаю Івана й піду за нього. Вашого багатства нам не треба — ми підемо назустріч новому життю!..

Естер плакала.

Несамовито закричав батько:

— Коли йдеш проти волі батьків, що дали тобі життя, так будь же ти прокл...

— Чекай!.. Чекай!.. Не проклинай! — скочила до нього стара: — Не проклинай своєї дитини!..

Як кішка, кинулася Естер до старого, затуляючи йому рота.

Мері тремтіла.

— Не судить мене, мамо... Я люблю й поважаю вас... і тата... Але інакше я не можу... Наші шляхи розходяться... Прощайте...

Тихою ходою вона вийшла з кімнати...

Довго стояв Файвель, мов задубілий. Нарешті простогнав:

— Мері... дитино моя... О, Адонаї, тяжка твоя рука й великий твій гнів!.. Тяжко... тяжко... серце моє... серце...

Бракувало повітря. Глигав його, як риба, витягнена з води на беріг. Схопився руками за груди. Схилився на крісло. Завмер.

Та ледве Естер ступила крок у напрямі до нього, як він скочив на рівні ноги. Грізно закричав:

— Ні!.. Так не буде! Я знищу того... го! Верну собі доньку! І... і ти будеш за Соломоном!!!

Рука з п'ястуком прорізала повітря.

Естер знала, що означав цей жест: це був вістун непогамованого гніву й залізної волі.

V.

Незабутній січень 1918 року.

З виру революційних ідей, понять, замірів, цілей викристалізувалася нарешті ясна форма:

незалежна Українська Народня Республіка. І про цю волю українського народу — жити вільним, самостійним життям — широко сповістив усім-усім-усім четвертий універсал революційного українського парламенту — Центральної Ради.

Та революційний котел кипів далі.

Вороги українського відродження (а скільки їх було, починаючи від власних комуністів, малоросів і т. д.?!) — баламутили народ різними гаслами, що дуже перешкоджали державно - творчій праці українських націоналістів.

Такі кличі, як: „Контрреволюція українських шовіністів”, „Ніж у спину революції”, „Грабуй награбоване”, „Війна — палатам, мир — хатинам”, „Спільний котьолок” і т. д. — сіяли роздор, хаос в маси, вносили дезорієнтацію.

І от усе ясніше почали зарисовуватися два світогляди, дві стихії: московсько - комуністична й українсько - націоналістична, що неминуче повинні були ввійти в конфлікт. Зудар був невідхильний.

В місті В. кипіла праця.

Навколо повітового комісара Івана Степового згуртувалися всі свідомі українці. Працювали завзято, розбудовуючи різні ділянки державного й суспільно - господарського життя.

Іван почував себе перепоеним від щастя. Здійснилися ж бо заповітні мрії кожного щирого українця: з хаосу руїни, з п'ятьми небуття, з неволі й рабства повстає, як фенікс із попелу, Україна до вільного самостійного життя. І це ж йому доводиться прищувати над відбудовою своєї вимріяної держави, та ще попліч із укоюною дружиною...

Ні! Справді таки більшого щастя не можна вже мати!..

Ранок.

За столом — Іван кінчає снідати, переглядає часописи, готується йти до комісаряту.

Десь там у передсінку дзеленькнув дзвінок. А за хвилину біля Івана була вже Мері з розкритим листом у руках.

— Знаєш, Іванцю, — знову лист...

— Від батька?

— Так...

— Ну, і що?

— Читай...

Подала йому записаний папір. Але усміхаючись Іван повернув його назад Мері.

— Сама читай... Ти забуваєш, що я цієї грамоти не розумію ..

Лист бо писаний був жидівським письмом.

— Ах, так... я й забула... Ти... мій гою коханий!.. — зажартувала вона: — Ну, слухай... Отже батько пише, що приїде до нас, щоб порозумітися й налагодити наші відношення.

Іван споважнів.

— Гм... Навіть сам хоче прибути?

— Так.. Можливо, що ще й сьогодні...

— Ну, не сказав би я, щоб це побачення було мені приємне після всього, що сталося.. Він же, як на зайця, полював на мене... Тільки що ще є, мабуть, правда на світі... Та й не сила його була... Але що це він ще задумав?

— Нічого, Іванцю...

Підійшла до нього, сіла на поруччя його крісла, гладила його русяве волосся й цілувала в голову:

— Він просто переконався в непереможній силі нашого кохання й хоче примиритися з фактом...

— Ох, ні, Марусенько, — зідхнув Степовий:
— Не така він людина... Мабуть, буде вживати
це нових засобів, щоб розраяти нас...

— Та хіба ж це можливе?! — гаряче скрикнула Мері.

— А ти як думаєш?

Притягнув її до себе на коліна, обняв, тепло пестив.

— У тебе сумніви? Недобрий!..

Гаряче його поцілувала.

— Ні, Мурочко... Сумнівів я не маю... В твоїх очах — твоя душа; а вони такі чисті, теплі.. так кохають... Мої милі оченята, — цілючи додав.

Зідхнув.

— Тільки... щось на них в останній час почали набігати хмарки. Ти не жалуєш того, що сталося?

— Ні, ні, ні! — заперечила вона: — Кохаю тебе... Щаслива...

Притиснулася до нього всім тілом, пестилася, мов кішечка.

— Тільки...

— Тільки що? — насторожився Іван.

Випростувалася. Пройшлася по кімнаті. Сіла напроти нього.

— Іванцю, в мене дійсно останніми часами почали з'являтися чудні думки...

— А саме?

— Наше щастя в тім, що ми йдемо одним шляхом. За десять місяців нашого спільного життя, від часу, як ми побралися, — у нас не було ні одного непорозуміння... Ми пережили березневу революцію... гарну... безкровну... Але неглибоку... немов би поверховну... Пережили й жовт-

неву, справжню... Але ввесь час мене дивувала лінія поведінки ваших українських провідників...

— Чому?

— Ось ти — кращий з них... щирий, правдивий революціонер... Але і в тебе я помічаю якесь збочення... Помічаю, що між нашими душами з'являється якась щілинка... Боюся, що вона може перетворитися в прірву...

— Та в чім справа? Що тебе мучить?

— Як тобі сказати? Ви якось занадто захоплюєтесь національними питаннями й зраджуєте революційні ідеали...

Іван скочив.

— Як то? Що ти, Мурочко, вигала?

— Так, Іванцю... Подивись, що робиться в Центральній Раді? Не розбереш: чи це революційний парламент, чи царська державна дума? До соціальних питань підходять так ніяково, мляво, що мимоволі народжуються сумніви...

— Але не можна ж, Марусенько, усіх питань розв'язати так скоро... На це треба часу... А тут ще війна так розхитала державу...

— Ні, ні!.. Це не те... Напрямок... напрям якій?

— Та який же?

— Ви кидаєте в народ націоналістичні гасла і в боротьбі за них спираєтеся не на маси, не на пролетаріят, а на буржуазний, навіть на монархічний елемент... А ви ж знаєте — „скільки вовка не годуй, він все в ліс дивиться"... Це викликає підозріння до вас...

Іван гаряче запротестував:

— Що ж робити, коли пролетаріят нас не розуміє, особливо московський. Марусю, ми нація, народ... Ми маємо право на вільне, самостійне життя... Революція розвалила тюрму народів. Вони

самі ж піднесли гасло: самоозначення аж до відділення; а коли українці почали голосніше говорити про свої національні права, в них прокинувся той самий старий заборчий московський імперіялізм і — нам знову дихати не дають...

— Бо не вірять.. Чому ви до цього часу не стали виразно на пролетарський ґрунт? Чому ви не стали попліч із дійсною революцією? Навпаки — наїжили проти неї багнети?..

— Ах, Мері, — це дуже складне питання...

Розмову перервав Беніамин Моргенштерн. Розчервонілий, задиханий Бень улетів до кімнати. Очі йому іскрилися, весело усміхався. Похапливо поздоровкався, посипав, мов із мішка:

— Добридень, Мері, Іване... Ну, що? Чули вже? Якби ви знали, що робиться в місті, в партії?

— Що таке? В чім справа? — в один голос запитали Мері й Іван.

Беник гордовито надувся, як індик. Поважно проговорив:

— Можете мене поздоровити: я — голова політичної комісії місцевого ревкому...

— Якого ревкому? — запитав Іван, а в голові промайнула думка: — Чому ж то наша розвідка нічого не донесла? Зрада? Злочин, чи нездалість?!

А Бень далі торохкотів:

— Гай-гай! Та ви нічого не знаєте? Таж наші вже під Києвом... наступають... А тут, у місті, що робиться?!

— Хто „наші”? Хто наступає?

— Та наші... червона армія... більшовики... Ми вже інструкції одержали, як захопити тут владу... У нас уже ревком є... Бернштейн — голова, Воропаєв — секретар, Біншток — командант залого, а я — голова „черезвичайної полі-

тичної комісії"... Роботи по горло... Треба списки складати, кого арештувати насамперед... Ви нікому не кажіть, це ще секрет...

— А де ж міститься ваш ревком? — запитав Іван.

— У Бернштейна...

— Якого це Бернштейна?

— Аптикаря... Абрама Соломоновича... У нього штаб... Я на хвилинку забіг до вас — попередити. Що б там не було, ви не лякайтеся, для вас буде безпечно... То ж від мене залежить... Ну, я піду... нема часу.. прощайте...

Як улетів, так і вилетів Бень. Настала хвилина ніякової мовчанки. Іван нервово ходив з кута в кут. Сумні думки мучили його.

Він — представник влади на повіт, а ось такий дівтак Бень (очевидно — член комуністичної партії) явно ігнорує його й усю українську владу. Вороги (московсько - жидівські комуністи), мабуть, зовсім не числяться з українцями: ані як з представниками української державности, ані як з реальною силою. От так собі легко плянують захопити в свої руки владу... Ще й йому обіцяють захист, протекцію... Та це ще пів біди — місцеві комуністи. А ось червона Москва топче свої ж революційні гасла й їде війною на Україну.

— Чула, Мері? — нервово говорив: — наступають на Київ... Ось тобі й маєш „самоозначення"! Братня згода!.. Вони сами стали на шлях боротьби — що ж нам лишається робити?

— Іванцю, не хвилюйся... А... а що ж ти ду маєш?

— Що ж тут робити? Боротися... збройно... до останнього... Хай ця кров упаде на їх голову...

— Іване, схаменися! Це ж — ніж у спину революції... Це — братовбивча різня... Це — зрада...

Іван спалахнув:

— Ні, Мері, не це, а те — зрада, підступство, ганебна машкара... Вони користуються збройною силою, щоб спинити, здушити наш рух і знову пригнобити нас... Але дарма! У нас покищо нема армії — так увесь народ стане армією... Ми всі підемо в лави!..

— Іване, це — розбиття сил. Перед нами такі широкі завдання... Ми мусимо стати поруч у боротьбі за світову соціяльну революцію...

Наче ранений у саме серце, болюче простогнав:

— Ах, чому ти не українка!..

Мері споважніла.

— Іване, що це значить? Я — людина, революціонерка...

Гаряче і з болем заговорив:

— Як людину, як жінку, як революціонерку, кохаю тебе... Життя віддам за тебе. Ти — частина мене самого, без тебе я не уявляю існування... Але ти не розумієш наших національних болів... Ти не українка...

— Так... я — жидівка... Ми — також нація, ще старша за українку... і також гноблена... Ми також маємо свої національні завдання... Але все це приносимо в жертву соціяльній революції... Це ж буде епохальна подія... Нова ера...

І для нас це вирішальний мент, — твердо сказав Іван: — Якщо не виборемо собі волі тепер, краще не жити... Ні, ні... Не говори... Не спокушай мене... Ми мусимо боротися... Треба організувати відділи... Треба давати опір... По-

чатки армії, кадри ми маємо — треба народ поставити під зброю... Піду, скличу національну раду... треба щось робити...

Мері насторожилася, як кішка:

— Іване.. де ви будете нараджуватися?

— Ага... це справді важне... В комісаріяті й стіни мають вуха... а це має бути велика, абсолютна таємниця... Так, я запрошу членів ради до себе... тут буде безпечніше.. Не турбуйся, Мурочко, — все буде добре... Ну, я піду, — додав він, цілуючи жінку.

Поспішно вийшов з хати

Довго й тяжко вагалася Мері, залишившись на самоті. Немов вогнем палила її думка: Іван віддаляється від неї, його захоплюють інші речі, інші думки, інші ідеали. Їхні шляхи ніби розходяться. І що ж... що буде далі? Так от допустити, щоб він відійшов, прохолонув, збайдужів до неї? Ні!.. Цього не може бути! Ні, ні — без нього життя нема! Але що ж робити?

Рішучо підійшла до телефону.

— Галльо! Центральна? Прошу дати 0:38... Є? Дякую... Галльо! Аптика Бернштейна? Це ви, Абраме Соломоновичу? Так... це я — Мері Степова. Маю справу до вас... Ви зайняті?.. Але ж це справа важна... торкається ревкому й ваших плянів... Га? Звідки я знаю? Бень повідомив... Отже маю для вас важні відомості... Зайдіть до мене поплудні... Можете вигадати якийсь привід: ну, книжку якусь принесете... Це має бути таємниця... Будете? Добре... чекаю...

Повісила слухавку. Застигла, немов завмерла. Лише очі горіли... Що то задумала ця гарна, гаряча голівка?..

VI.

— Мері... донечко...

Оглянулася Мері: перед нею стояла вбого одягнена стара жінка. Не пізнала її. Вже хотіла запитати: „Чого вам треба?“, як скоріше інстинкт, ніж свідомість, підказав їй: мати!

— Мамочко! — радісно скрикнула.

Кинулася до неї, цілувала обличчя, руки, обіймала, пестила. Неначе хотіла виладувати весь запас любови до матері, що накопичився за довгий час розлуки; неначе й себе хотіла наситити матерніми пестощами, що їх брак так боляче відчувала.

Стара відповідала на пестоші доні. По її обличчю текли сльози, а висохлі уста тільки шептали:

— Донечко... доню моя...

Так проминув деякий час.

Нарешті трохи заспокоїлися.

— Ну, як же живеш, доню? — запитала стара.

— Я щаслива, мамочко. Мені одного тільки бракує: вашого приятного відношення до нас... Сідайте, мамочко... Я й не знаю: чим вас гостити...

— Не турбуйся, доню... нічого не потрібно... Я ось так собі прийшла... відвідати тебе... Ох, Мері... Ми любимо тебе... Я очі свої старі виплакала, дожидаючи тебе...

— Мамочко, не розятрюйте мені рани... Що сталося, то безповоротне ..

— Донечко, нема такої хиби, що її не можна було б направити... Вернися до нас... Ми любимо тебе... простимо... забудемо.

Мері глибоко зідхнула.

— Мамочко, але я не зможу забути... Я віддалася Іванові до смерти... Чуєте, мамо? Без нього вогонь кохання спалить мене... я не знесу розлуки... Хочете мати трупа?

Стара похитала головою.

— Молода ти, донечко.. здається тобі так... а життя своє візьме... От тут у вас убого...

Вона поглядом повела по кімнаті.

Мері почервоніла.

— Ми не багаті, але задоволені з того, що маємо... Більшого нам не треба...

— А вдома в нас достатки, доню...

Мері ніяково поглянула на матір.

— Але ж, мамочко, по вас бачу...

Стара усміхнулася.

— Ох, доню, це — про людське око... Час тепер настав такий... А ми багаті... ще багатіші, як були... Схаменися... вернися до нас...

— Це неможливе...

Естер нерішуче додала:

— Соломон Коган кохає тебе...

Мері гаряче запротестувала:

— Не згадуйте про нього... Він мені зовсім байдужий...

— Батько ночами не спить... кличе тебе й молиться... Ні одного слова гніву не вийшло з його уст... Але... він на межі розпуки... Проклене тебе... вічна кара висітиме над тобою...

Наче гострі шпильки, кололи її материні слова в саме серце. Відчувала ввесь тягар цієї розмови. Навіть почуття упоєння від маминої присутності усухло.

Поспішно змінила тему розмови.

— Не говорім про це, мамочко... Ходімте краще — ось я вам покажу все своє кубелечко,

де я зазнала стільки щастя... Я розповім вам усе... Ви й самі побачите, що мені кращого не треба...

— Ох, горе, горе... — сумно прошептала Естер. А Мері вже тягла її. Щебетала, мов ластівка, показуючи матері своє помешкання.

* * *

— Дві чорні кави, лікер і андрути...

— В цій хвилині...

Пливко відійшов кельнер.

В окремій кабінці усілися два гості: Файвель Моргенштерн і Соломон Коган.

— Я знаю все, — почав Файвель: — Бернштейн повідомив мене... Владу захопимо ми... Буде колотнеча, і в цій колотнечі ми знищимо його...

— Ах, якби скоріше! — скрикнув Коган.

— Поділяю ваше бажання... Але це справи не розв'яже... Річ не в тім...

— А в чім же? Як його не буде, то обставини зміняться, і все піде легше...

— Тіла його не буде, але дух його буде жити в її серці... Вона кохає... А Мері не з тих жінок, що кохають сліпо... Отже це кохання, образ того голя, чари його треба витруїти з її серця...

— Але це неможливе, — сумно заговорив Коган. — Як же це зробити?

— Терпіння й упертість... час зробить своє... ми — поможемо тому...

Безшумно приплив кельнер, ставлячи на мрамуровім столику каву, чарки з лікером, тарілку з тісточками. Застиг у вичікувальній позі. Але на знак руки відійшов, так само тихо й плавко, як і прийшов.

— Справа в тім, — казав далі Моргенштерн:

— що вона кохає в нім революціонера... вона сама — революціонерка... Але я стежив за ними. Він — завзятий українець, націоналіст... В боротьбі він піде за українцями... Ось тут і треба влити отрути в її душу... Хай сумніви гризуть її... Його авреоля згасне... Вона зневіриться й сама відсахнеться від нього...

— Ну, і що ж діяти?

— Бити в одну точку... добати... Крапля камінь продовбує... Дружині я вже дав наказа... Ви, я, Бень, Бернштейн — всі ми послідовно будемо вести атаки..

— Ах, скоріше б знищити того... ненависного...

— Це зробимо так... Розумієте?..

І Моргенштерн жидівським жаргоном почав розповідати своєму співбесідникові. Потім додав:

— А тепер так буде: його в цей час нема вдома, він — у комісаріяті. Отже йдіть до Мері. Там є Естер, дружина. Йй скажіть, що я чекаю її тут, у кафе Майлера... Взагалі тут буде наша головна квартира... А ви старайтеся сам-на-сам поговорити з Мері... Остерезіть її, що, мовляв, українцям скоро гаряче прийдеться, то щоб була обережна. Ну, там якось ненароком натякніть на своє кохання... Я пізніше там буду... Ми тут ще зробимо нараду...

Моргенштерн почав переглядати часописи, а Коган за хвилину вже прямував до помешкання Степового, що знаходилося таки недалеко на вулиці Революції (давніше Суворовській).

До світлиці ввійшов Коган в той час, коли туди ж увійшли з дальших кімнат і Мері та Естер.

— Добридень...

Мері сухо відклонилося.

— Дуже радий, що бачу вас тут, Естер Наумівно... Власне перед хвилиною Павло Мойсейович висловив бажання бачити вас... Мабуть ви приїхали до міста скоріше?

— Так.. А чоловік уже тут?

— Чекає вас у кафе Майлєра...

— Я одержала сьогодні листа від тата, — сказала Мері, звертаючися до матері: — Писав, що має прийти до нас...

— Ох, дитино, дитино.. Уважай на батька.. Ну, я піду до нього.. та ми, мабуть, ще повернемося до вас... Принеси мені, Мері, плаща... Здається, в спальні я його залишила.

Мері вийшла.

Коган скористав з хвилини.

— Мамо, — звернувся він до Естер Наумівни: — Отже вирішили так, і Павло Мойсейович прохав передати вам, що...

Жидівським жаргоном Коган почав переповідати Моргенштернові пляни.

— Я знаю про це... Тяжка буде справа, — зідхнула стара.

Ввійшла Мері.

— Памятай, дитинко, — казала Естер, одягаючися: — Ми всі любимо тебе й чекаємо... До побачення...

— До побачення, мамочко... Приходьте з татом.. І Івась буде тоді..

Коган скривився, та Мері не помітила цього. Вона взагалі не звертала на нього уваги — і аж тепер, коли Естер вийшла, вона ніби зо здивуванням завважила, що кімнати вона не одна.

— Вам чого треба? — холодно звернулася до Когана.

— Пані... пані.. Мері... вибачайте, що я втручаюся в ваші справи, але вірте, що лише бажання вам добра кермує мною...

— Прошу сказати, чого ви хочете?

— Мері... я прийшов попередити вас... Ви ж знаєте, що ми, жиди, в курсі справ, і все знаємо... Я прийшов попередити, що українцям загрожує велика небезпека... І... і вам також...

— Прошу не турбуватися мною... Хто вам дав на це право?

— Моє кохання... Мері, невже в вас стільки ненависти до мене, що ви не можете бачити мене?...

— Ви байдужі мені.. В нас нема нічого спільного...

— Вислухайте мене...

— Нема чого слухати...

— Мері, ваше існування, ваше життя загрожене... Поверніться до нас... Я багатий.. дуже багатий... І ви... ви єдина будете власницею всього...

— Не потрібне мені ваше багатство...

— З цими капіталами ми зробимо яку захочете революцію... Ми всю владу приберемо до рук.. Ви, тільки ви будете панувати над усім..

— Пане Соломоне, ви дурень!..

Та Коган не звернув уваги на цю образу. Розчервонівшись він далі виливав свої почування.

— Ваші бажання будуть моїми бажаннями... Ваші думки будуть моїми думками.. А він... він не кохає вас так, як я... Він захоплений своєю Україною...

Мері боляче скрикнула:

— Ах, ця Україна!

Почувши це, Коган схопився за цю тему.

— Мері, розміркуйте, подумайте: ви ж чужа йому, ви не українка... Він не кохає вас...

— Пане Коган, ви забуваєтесь...

— Він покине вас... піде за своїми... українцями...

— Залиште мене...

— Мері.. серце моє... Я..я кохаю вас щиро... ще більше...

— Пане Коган, прошу вас опустити мій дім.

— Я йду, Мері, але ви роздумайтеся... Я терпеливий... я довго буду чекати... І я все буду кохати вас... Моє поважання...

Мері застигла.

Немов поранений птах, тріпотала думка:

— Чого вони хочуть від мене? Чого їм треба?! О-о, ця Україна!..

VII.

За годину в помешканні Степових зібралися члени місцевої Української Національної Ради.

— Ну, панове, — казав Іван: — насамперед дякую вам, що ви поспішили на мій заклик... Час гарячий... Справа важна... Не будемо гаяти часу — почнемо нараду...

— Не сумнівайтесь, — додав він, помітивши деякі підозрілі погляди, кинені на Мері: за дружину я ручу головою... Не одну добру раду вона вже подала мені...

— Ну, як так, то починаємо, — сказав Шапченко, учитель місцевого вчительського семінара.

— Отже, панове, оголошую вам радісну новину: Центральна Рада зірвала всякі переговори

з москалями й видала універсал... це вже четвертий... ним проголосила Україну вільною, незалежною республікою!..

— Слава Україні! — дружним хором відповіли присутні.

— Давно, давно вже була пора так зробити! — гаряче промовив підполковник Василь Батенюк старшина місцевої залози.

— Про це я щойно одержав відомості, й уже дав наказа оповістити про це населенню...

— Дякую Богові Милосердному, що дав мені дожити до цієї радісної хвилини... Тепер можу й умерти спокійно... — урочисто говорив старий Коваленко, член повітової земської управи.

— Ну, тепер справа інакше піде, — озвався й Романюк, кооператор: — А то живеш і не знаєш: де ти, хто ти, в якій країні, в якій державі!..

Андрієнко, член спілки залізничників, додав:

— Видавайте скоріше розпорядження, щоб усі написи, таблиці на залізниці, в урядах, також усі вивіски в місті перемалювати на українське... Хай усі знають, що тут є Україна!..

— Це все добре, панове, — почав Іван, — але ситуація складніша, ніж ви думаєте... Погляньмо тверезо на дійсність... на положення, в якому знаходиться тепер ось, у цей мент, Україна. Міста... вони ж на 90% є московські... І хоч формально ми оголосимо Україну вже остаточно самостійною державою, але в чиїх же руках буде знаходитися державний апарат? Та не тільки державний, але й суспільний! З урядовців лиш де-не-де є українці, а маса — якраз вороги українства, що на кожному кроці саботують.. Суспільство? Ви ж прекрасно знаєте, що ми тут немов би незначна меншина... Бо хоч українців з уродження

ми й багато маємо, але свідомих та ще самостійників є дуже мало...

— Село за нас! Народ! — скрикнув Романюк.

— Село несвідоме, а до того ще й збаламучене більшовицькою агіткою. Село хоче ділити землю, грабувати дідичів... Село хвилюється, клекоче... Отже де ж та реальна сила, що на неї ми, влада українська, могли б опертися?

— Військо! Тільки військо... курило, варило!.. — гаряче озвався Батенюк.

— А де воно? Адже ж усюди залоги на три чвертини московські!

— Творити! Творити! Негаймо! Не марнувати ані хвилини! — гарячився підполковник. — Сотні, полки, дивізії! Свою армію творити — лише в ній сила! Курило-варило-мішало!..

— Це тяжко, — похитав головою Шапченко: — де творити, з кого? Де старшина? Де зброя? Де матеріальні бази? Ні! Треба освіти, пропаганди! Ту армію, що є, треба розагітувати, притягнути на свій бік...

— Як? Чим?

— Ось тут і підходимо до того... Треба до вояків, тай до всього народу, підійти з відповідними соціальними гаслами... Революції не можна спинити... Але те, що мав би народ дістати від більшовиків, хай від нас дістане... Треба розвинути якнайбільшу діяльність наших соціалістичних партій... — казав Шапченко, лівий ес-ер.

— А тепер, панове, — взяв слово Іван, — приходимо до найголовнішого... Ви кажете, — звернувся він до Шапченка, — що революції не спинити... Так... Власне, панове, на нас накочується чи не девятий революційний вал... Це власне є та справа, що задля неї я вас сюди запрохав... Більшо-

вицька Москва йде війною на Україну; червоні війська прямують уже на Київ..

— Ганьба! Зрадники революції!

— Червоні імперіялісти! — посипалися оклики.

— Боже мій! Боже мій, — взявся за голову Батенюк: — Сто-сот ясних чортів! Курило-мішало!.. Армія! Де армія українська?! Рік... цілий рік прогаяли... злочинно промарнували!.. Уже можна було б створити дивізії, корпуси!..

— Заспокійся, Василю... цим справі не допоможеш... Тай, як видно, ми щойно вступаємо на шлях боротьби... Але тут ще є така річ: як вам відомо, сила більшовиків у тім, що вони всюди мають своїх прихильників... свої „ячейки”.. І в нашій місті є їх досить... Я маю відомості, що вони підготовляють збройний виступ проти нас... Це стоїть у звязку з наступом червоних москалів... Цей виступ місцеві комуністи плянують на завтра...

Зібрані захвилювалися

— Ого! Вже гаряче стає! — гукнув Романюк.

— Дайте мені полк!.. Один полк... мій... старий... Більше не треба! — гарячився Батенюк.

— В огні й крові окрадену, ограбовану будять... — тихо шептав старий Коваленко: — Дай Боже сили встоятися...

— Ну, і що робити? — питав Андрієнко.

— Може в переговори з ними вступити? Це ж неможливо, щоб революціонери йшли на революціонерів, — кинув Шапченко.

— Ні! Ні! — загули всі решта: — Ніяких переговорів! Здушити... збройно здушити всяку ворохобню в зародку... без жадних сентиментів... Хто виступає проти держави, той її ворог!

— Ось тут, панове, і вся справа... Допустити до збройного виступу комуністів неможливо... Наслідки того були б дуже прикрі... І ми маємо випередити їх,—

казав Іван: — Час ми маємо... Але мусимо точно підрахувати наші сили й намітити добрий плян. На міліцію нема чого надіятися... Мусимо створити відділи з певних людей...

— Боже, Боже! Злочин! Гріх смертельний... — стогнав Батенюк.

— Залиш, Василю... не час побиватися... Робити треба...

— Сто-сот.. курило - варило - мішало!.. — бубонив завзятий підполковник.

— Отже, панове, — казав далі Іван: — Де в нас зброя і скільки її?

— У мене третя сотня українська й певна... — почав Батенюк: — є трохи й рушниць...

— Ця сотня піде за нами?

— Певно! За мною піде! — гордо додав підполковник.

— А решта залоги.. як ти думаєш: не піде проти нас?

— Гадаю, що будуть нейтральні... А краще було б, без огляду на розпорядження зверху — оголосити салдатам демобілізацію... Хай ідуть, сто-сот, варило - мішало!.. під три вітри додому...

— На двірці є кілька вагонів зброї і набоїв. З румунського фронту ешелони йшли... залишили.. — додав Андрієнко.

— Це добре! — скрикнув Іван: — Чи можна ту зброю дістати?

— Над вечір ми зо спілчанами можемо викрасти... Треба сани наготовити...

— Гаразд... Ну, а тепер треба певних людей, щоб згуртувати навколо третьої сотні...

— Всі просвітяни стануть, — сказав Романюк.

— Студенти семінара вже згуртовані, — додав Шапченко.

— Ну, то зробимо так, — казав Іван: — Збірний пункт буде на подвір'ю вчительського семінара... Туди треба потайки доставити зброю з касарень і двірця... Про це ти, Василю, і ви, товаришу Андрієнко, подбаєте... Опівночі буде збірка людей. Там зорганізуємо сотні. А на ранок нападемо на касарні — обеззброїмо москалів; потім захопимо двірець, пошту, скарбницю... Це все треба зробити тихо і якнайхутчіше... А тоді приарештуємо відомих нам комуністів... Це ти виконаєш, Василю... Кривди їм робити не треба — як-ні-як це ж наші громадяни — тільки на деякий час їх ізолюємо... бо вони можуть пошкодити нашій справі...

— Гаразд... — сказав Батенюк: — Ну, а як, — сто-сот ясных чортів — буде збройний опір.

— На зброю — зброя, це ясно... Та думаю, що ми все зробимо так несподівано, що обійдеться без пролиття крові... А нам треба тільки паралізувати повстання й установити лад... Дальші вказівки подасть Генеральний Секретаріат... Так от коротенько: ви, тов. Андрієнко, й ти, Василю, уже старайтеся про зброю... Ви, — звернувся Іван до Шапченка й Романюка, — підготуйте людей.. Перед дванадцятою вночі приведеш, Василю, до семінара свою сотню з усіма старшинами-українцями, на яких можна покластися... Головне кермування акцією беру на себе я...

— Ну, а що ж я можу зробити? — озвався старий Коваленко: — Чи вже непотрібний став?

— Прийдіть і ви, батьку, — сказав Іван: — Ваше щире слово заохотить юнаків, бо праця трудна буде... Так от, панове, приступаймо до діла. Пополудні я буду в комісаріяті... Туди прошу подавати й вістки...

Серйозні, задумані гості залишили світлицю...

VIII.

Якась нервова, неспокійна була при обіді Мері. То блідла, то червоніла, то здригалася, то втулювала свій зір в одну точку і так завмирала.

На це звернув увагу Іван.

Не хотів зачіпати тепер дружини, бо поспішав до комісаріату. Одначе, як уже збирався виходити, не втерпів, щоб не сказати Мері:

— Чого ти, моє серденько, якось так хвилюєшся? Ситуація, правда, напружена, але ми опануємо її... Нічого страшного нема...

— Ні, є!..

Та так вона це сказала, що Івана немов електричний струм прошив: що з нею?!

— Що таке? Що тебе тривожить? — надаючи якнайбільше м'якості голосові, питав він дружини.

— Іване, хочу говорити з тобою серйозно...

Стояла бліда, зо спущеними віями й затисненими устами. Легко тремтіла.

— Прошу, Марусенько...

— Слухай же уважно: я порвала з батьками, пішла всупереч традиціям і законам; віддала тобі всю себе через те, що люблю тебе... Кохаю, як чоловіка; люблю, як людину, в якій душа рідна мені. Знаю, що ти кохав мене, але я вимагаю такого самого безоглядного кохання, як і моє...

— Та я ж власне так і кохаю тебе...

— Мовчи... дай мені сказати.. Знаю все... але бачу, що якась сила тягне тебе від мене... Ми мріяли колись з тобою боротися за покривджених і поневолених...

— А хіба ж жиди не користуються в нас повною свободою?

— Справа не тільки в жидях... Мусимо бути

послідовними: мусимо понести волю всьому світові... Ми мусимо стати на ґрунт світової соціальної революції, а тому ти мусиш уступити зо шляху вузької національної боротьби, що до того ж ще й забарвлена якоюсь старорежимщиною...

— Марусенько, ти перебільшуєш... Про яких революціонерів ти говориш? Про більшовиків? Та яку ж волю світові несуть вони, коли нас же перших поневолюють?!

— То тобі так здається... Тому, що ти... ти зраджуєш революцію... Ти йдеш кудись убік...

— Мері... мені це тяжко сказати, але... я приходжу до висновку, що ти — більшовичка... Так?

— Так... І пишаюся цим... Від багатства й розкоші я пішла на шлях боротьби за всіх бідних, покривджених... за соціальну рівність і вселюдське братерство... Оці найсвятіші ідеали були колись і твоїми... Чому ж ти тепер ідеш манівцями?

— Марусю, це не манівці, а єдиний правдивий шлях... Ідеали святі, але твої носії їх так викривили, що не можна їх і пізнати... Вони ж військово йдуть на нас... щоб знову поневолити... Знову хочуть встановити — „Не било, нет, і бить не может“!.. Ні!!! Була, є і буде! Марусю, голос крові, заповіти прадідів кличуть на той шлях... Я не можу інакше...

Сумно поглянула на нього.

— Як же буде? Наші шляхи розходяться... Що ж далі?

— Ти просто, Марусенько, сьогодні багато перенервувалася... Події так раптово заскочили нас... А завтра все буде спокійно, і ми знову занайдемо собі шлях...

Мері спалахнула.

— Іване, я не дитина... і даю собі з усього справу... Бачу, що ти відходиш від мене... Але кохання моє надто глибоке, щоб я віддала тебе без боротьби...

— Та навіщо ж боротьба? Я ж і так твій...

— Ти ідеш... від мене... Інша сила, міцніша від кохання, тягне тебе...

— Ніщо не всилі пригасити мого кохання! Щиро кохаю... і лише тебе!..

Мері зосередила на нім свій блискучий погляд.

— Коли так, то не йди сьогодні туди... і взагалі відійди від вашої боротьби...

Стояв приголомшений, мов задубілий. Думка шукала виходу. Нарешті твердо сказав:

— Це щось інше... Марусю, це неможливе... Мій гонор, моє сумління не дозволять мені бути зрадником і боягузом... Я мушу йти, і я піду!

— Знай же, що я — жидівка! В мені тече кров нації, що завжди боротьбою здобувала собі щастя... Я піду на жорстоку боротьбу... з тобою... за тебе! Чувеш? Не проти тебе, а за тебе!..

— Люба моя... залишім тепер цю тему... Завтра спокійно побалакаємо... Побачиш сама, що не такий страшний дідько, як його малюють... Ну, я піду...

Поцілував у чоло. Вийшов.

Цілу дорогу до комісаріату переслідувала його думка:

— Ще цього бракувало... Навіщо це? Мало загального клопоту? Ще й у родині... трагедія... чи трагікомедія? Що це? Пощо?

А Мері, по виході Івана, довго стояла нерухома з опущеними руками й головою. Ніби завмерла. Очі ледве блимали. Зате груди високо хвилювали-

ся... Переживала тяжку д/шевну боротьбу. Нарешті зворухнулася. Хитнула кучерями,

— А-а... так?! Добре!.. Ти сам штовхнув мене на цей шлях!..

Твердим кроком підійшла до телефону:

— Галльо! Центральна? Прошу 0-38... Аптика Бернштейна? Абраме Соломоновичу, прошу негайно прийти до мене!..

IX.

Вечірній сутінок спадав на землю.

Неспокійна тиша огортала місто.

Не гуділа розбавлена, безжурна юрба на головних вулицях. Не вистрілювали снопами різнобарвного світла виставові вікна крамниць. Тільки нечисленні вуличні ліхтарні прорізували якимсь мерехтливим нелепним промінням сірий присмерк. Займалися зірки.

Вулиці — майже безлюдні. Тривожно й поспішно пробігали спізнілі прохожі. Купками проходили сірі постаті салдатів. Звідкись несло повітрям „Яблучко”, а на передмістях лунали поодинокі стріли — забава підпилих жовніврів.

Старша згорблена постать поспішно прямувала вулицею Революції до мешкання Степових.

Дуже здивувалася Мері, побачивши перед собою... батька... аж тепер...

— Ах... тату, це ви?

— Я, донечко... Бачиш — прийшов до тебе...

А де ж твій чоловік? Я й до до нього...

— В комісаріяті... працює...

— Так допізна?

— Праці багато...

— Ага: українці готуються до боротьби...

— А ви звідки знаєте?

— Знаю, дою... То ж рідна їх справа, рідна кров... О, голос крові могутній! Він перемагає всякі пристрасті й почування...

— Ви думаєте?

— Побачиш, Мері... Боротьба між українцями й більшовиками розгаряється... Ох, це буде тяжка боротьба!.. Боюся я за тебе, моя донечко... Я бачу, куди тягне Івана... Я вже помирився з ним, і радий вашому щастю... Ти ж моя єдина доня. Але боюся, що боротьба відірве Івана від тебе... Піде він, а ти залишишся одинока, безпомічна серед бурхливого моря.

— Іван не кине мене! — гаряче скрикнула Мері.

Файвель недовірливо усміхнувся:

— Ох, доню моя... тебе засліплює пристрасть... ти жінка... А він — громадянин... він піде виконувати свій обов'язок...

— Він піде за мною... Я силою вдержу його при собі!..

— Ох, серце моє, ти не знаєш, що таке патріотизм!

— Але... це... це було б жахливе... Це ж — смерть!..

— Чому смерть? Ти ж сама казала, що кохаєш його за те, що ви йшли одним шляхом... Тепер шляхи трохи розходяться... А при чім же тут смерть? Є й інші виходи... А зрештою може так і не буде...

— Ні, ні, ні!.. — твердила своє Мері: — Це смерть... Але ні.. він не піде від мене... А як так, то, значить, наше кохання було помилка, брехня... Та ні! Я все поставлю на карту, а не піддамся!..

В бороді й вусах ховав Файвель саркастичну усмішку перемоги.

Втім увійшов до кімнати Іван.

— Ось і я, Мері... А це хто? Ви?! — здивувався він, побачивши Файвеля.

— Добри вечір, сину... Я... це я сам... Писав до вас... Бачиш — я переборов свої забобони й прийшов примиритися з вами...

Щиро кинувся до нього Степовий, цілуючи й стискаючи йому руки.

— Павле Мойсейовичу!.. Тату!.. Я ж любив вас, як батька... працював для вас... Але все, що сталося потім, було понад мої сили.. До безтями, до божевілля кохаю я Мері. В ній моє щастя... І тільки ваш гнів висів над нами Дамокльовим мечем... Та що ж ми так стоїмо? Сідайте, тату... Мері, потурбуйся, серденько, про чай, про вечерю... Розгостіться, тату...

За пів години сиділи вже при столі, на якому шипів і виспівував свою пісеньку гарячий самовар.

— Ти казав, сину, про гнів... Його вже нема, — почав Файвель. — Я радий вашому щастю... От тільки часи настають погані... Дуже мене непокоїть та шалена боротьба що вже всюди починається...

— Яка боротьба? — спитав Іван.

— Таж українців з більшовиками. В Києві, в Одесі, в Харкові, в Січеславі... усюди вже закипіло, як у казані... Маю певні відомості... Ви ж самі знаєте про мої звязки...

— Боже, Боже... почалося... — сумно прошептав Іван: — Ну, що ж?! — додав гаряче: — Хто починає, на того Бог!..

Файвель співчутливо притакував.

— Отож я й прийшов порадитися: як нам бути... Знаю твій шляхетний патріотизм... Ти ж не зможеш всидіти дома, коли навколо брати битимуться за Україну.

— О, безумовно!

— А що буде з моєю пташечкою? Лишиться сама... безпомічна...

— О, ні! — гаряче скрикнув Іван: — Я не покину Мері!.. О, Боже, це дика думка!.. Що мені робити без неї? Ні, ні... це неможливе...

— Отож власне... — казав Файвель: — Я так і думав... Треба перечекати цей мент... Може б у нас на цукроварні? А коли українці проженуть більшовиків...

— Тату! Ви не зрозуміли мене! — ображено заперечив Іван: — Я не боягуз... Я не відхиляюся від боротьби... Навпаки...

— О, ні, ні, ні!.. Цього я не думаю, — поспішив Моргенштерн: — Усе ж місто знає тебе, як гарячого українського патріота...

— Фатальні складаються обставини, та я вірю, що все буде добре! — сказав Іван: — Ця боротьба не буде затяжною... Ми скоро зліквідуємо спротив...

— Ох - хо - хо... — похитав старий головою...

Десь далеко залунали стріли.. Та не ті, що пакали щодня вечорами по окраїнах міста: сонні, ліниві. Стрілянина гарячково збільшувалася. Вже й кулемети заторохкотіли. Починався бій.

До кімнати вбіг задиханий Батенюк.

— Іване! — крикнув ще з порога: — Напад!

— Який напад? Що сталося?

— Сто-сот чортів! Варило-мішало! Комуністи напали на семінар... захопили зброю!..

— Боже!.. Провокація! Зрада!..

— Наступають на касарні... Моя сотня здержує їх...

— Зліквідувати їх! Розбити!..

— Не можна, Іване.. Їхні сили десятиро більші... Курило-варило-мішало! Вони нас оточують...

— Аж так?! Гарзд!.. Здержуй їх, Василю, скільки зможеш... Треба вивезти комісаріат... Поволі відступати на двірець... Я вже йду до комісаряту.. Боротись до останнього!.. Звідки вони довідалися про семінар?

— Хтось видав нас... Сто-сот!..

— Зрада... як усе... Іди, Василю... Я зараз також прийду...

Батенюк вийшов...

— Події трохи заскочили нас... Мер, я пришло зараз авто... Ви з татом виїжджайте на двірець... А там побачимо... Коли прийдеться часово відступити, ти пере чекаєш на цукроварні... — казав поспішно Іван.

Мері хвилювалася. Нарешті звернулася до чоловіка:

— Іване, ти не підеш... Чуєш?.. Ти не підеш...

Тихо вилітали з уст слова, але були тверді, як кулі. Іван стрепенувся й зупинився: якось незвичайно подіяв на нього самий тон голосу Мері.

— Марусенько... я мушу...

Стояла проти нього червона, очі світилися, груди глибоко хвилювалися.

— В ім'я нашого кохання я тебе прошу: не йди!

— Мері...

— Ставлю на карту своє життя, своє щастя: не йди, бо.. втратиш мене!..

— Ні... я здобуду тобі й собі волю, і ми будемо щасливі...

— Останній раз питаю: ти йдеш?!

Чорні очі палили його; гострі слова просякали до самого серця й ранили його. До цього часу він якось легковажив заяви дружини, тай не здавав собі справи, що боротьба з ворогами на-

бере такої сили й гостроти. Думав — якось обійдеться... от собі примхи гарненької жінки... хоч би й революціонерки... Та тут нагло побачив, що це не жарти. І в одній хвилині перед його духовими очима станула дилема в усій гостроті: втратити жінку, чи відступити від боротьби?!

Вагання тривало коротку хвилинку.

— Мері, зрозумій мене: я мушу йти, і я піду...

Безсило опустила руки.

Програла боротьбу...

Підсвідомо забренів голос помсти:

— Ну, йди, йди... Тільки знай, що вже пізно...

— Пізно? Що це значить?

— Ви йдете неправдивим шляхом... Ваша боротьба контрреволюційна... ганебна.. І я видала ваші пляни...

Іван остовпів.

— Видала? Як?

Ледве видувив ці слова.

— Повідомила Бернштейна.. І вони в цій хвилині ліквідують ваші заміри...

— Мері, що ти наробила?!!

Закричав, мов ранений дикий звір.

І наче луна від цих слів, засокотали десь далеко кулемети, рушниці.

Дико водив Іван очима.

— Що це? Кров?! Плеться українська кров? І це через тебе!.. Чуєш?.. Так знай же: за себе я можу тобі простити, бо..

Немов галушка, стало слово в горлі; та все ж вимусив його:

— ...бо кохаю тебе... А за зрадою пролиту кров братів — ніколи!.. Чуєш? Ніколи!.. Ця кров стала стіною поміж нами!.. Вириваю тебе з сер-

ця.. Не проклинаю... бо кохаю... Але ти — мій ворог!.. Іди від мене... іди своїм шляхом і.. не здибайся зо мною!.. Пане Моргенштерн, ви осягнули свого... Можете взяти вашу дочку... А я своєю кровю мушу змити цю ганебну пляму. .

Хутко вийшов з кімнати.

Безпомічно простягнула руки навздогін йому Мері.

— Іване... Пішов... прірва... прірва... пустеля... Ах... нема чим дихати... Іва. .

Як підтятий колосок, схилилася на підлогу.

Мовчки й зо злорадною усмішкою придивлявся Моргенштерн усій попередній сцені... Стрілянина збільшувалася. Вже й на вулицях помітно було рух, біганину...

Хвилину дивився вслід Степовому... Глянув на доньку, що непритомна лежала на підлозі.

І нагло тишу, що панувала в кімнаті, прорізав демонічний сміх:

— Ха-ха-ха-ха!.. Тепер ти моя!!! Моя!!!

X.

— Що з ними зроблять?

— Нічого!

— Як нічого? Таж тепер війна... Воєнний час. .

— Ну, і що з того?

— Як що? Та воєнний суд за дезертирство не помилує!

— Дурна ти голово! „Воєнний суд“!.. Що це тобі старий режим чи що? Досить нашого брата тоді вішали... Нащо тепер свобода вийшла, га? Я тебе питаю ..

— Та як же так: наказ був..

— Пхе, наказ!.. Не всі накази однакові... Побачиш — нічого їм не вдіють...

Так гуторили козаки полку ім. Тараса Трясила („трясилівці”), Подільської групи.

Два козаки першої сотні, Сватенко й Шишко, тиждень тому зникли з сотні невідомо куди. Але забули, бідолахи, що в канцелярії полку були їхні адреси. Польова жандармерія схопила їх таки в їхніх хатах у подільському селі — і ось вони стали перед воєнно-польовим судом.

— Струнко!.. Вправо глянь!..

Спочатку заворушилися, а потім завмерли сотні полку, вишиковані на площі біля церкви.

Полк був у резерв й кватирував у селі Сербівці, біля міста М.

Від школи, де був штаб полку, вийшла група старшини:

— Здорові були, панове козацтво! — привітався командир полку Степовий.

— Слава Україні! — статутowo відповіли козаки.

Старшина зупинилася напроти першої сотні.

— Козаки! — залунав голос командира полку: — Два ваші товариші, козаки Сватенко й Шишко, учинили тяжкий злочин супроти Батьківщини, супроти своєї Армії: дезертували з її рядів... Але жандармерія їх схопила й доставила до полку. Їх судив воєнно-польовий суд — і ось вам усім відчитають присуд.

Арештовані молоді селяни, що стояли трохи осторонь під охороною вартової чети, насторожилися. Хоч великого напруження не слідно було на їх обличчях; а Сватенко навіть усміхався.

— Підполковник Батенюк відчитає присуд, — додав полк. Степовий.

Батенюк виступив уперед.

— Сто-сот, варило-мішало!.. — мурмотав він собі під ніс, витягаючи з кишені аркуш паперу — протокол суду: — Треба цим тхорям ще церемонії?! Кульку в чоло — й кінець...

Почав читати:

„Приймаючи на увагу тяжкий злочин підсудних і на підставі наказу Командарма Дієвої число 539, § 3, воєнно-польовий суд при полку ім. Тараса Трясила засудив козаків першої сотні цього полку Сватенка й Шишка за дезертирство з рядів Армії на кару смерти через розстріл”...

Суворо мовчали ряди стрільців; тільки серед нечисленної сільської публіки, що стояла оподалік, пронісся крик жаху.

Засуджені зніяковіли. Та ось на їх лицах появилися спочатку дурнуваті усмішки, а потім і більш зухвалі: ану, мовляв, чи зробите нам що?!

І дійсно. Ось виступив командир полку.

— Товариші-козаки! — залунав його дзвінкий голос: — Тяжка провина цих ваших товаришів.. великий гріх супроти України, що в огні й крові здобуває собі волю... В той час, як найкращі сини Неньки-України кривавляться, несуть відважно непосильні труди, — вони покинули свої стійки, покинули ряди, ослаблюючи цим наші сили. Та я певен, що вони це зробили лише з невідомости... Тому на підставі права, що прислугує мені, як командирові полку, я цього присуду не затверджую й заміняю їм його на дисциплінарну кару... А ви, хлопці, — звернувся він до засуджених: — будете жити — але пам'ятайте, що свою вину ви повинні окупити щирою працею на користь своєї Батьківщини!.. Сподіваюся, що від цього часу ви будете взірцевими козаками й щирими борцями за волю України!..

Полковник і його група пішли назад до школи.

За чверть години на площі вже нікого не було.

Ріжні балачки викликав серед козаків цей учинок командира полку. Довго ще по хатах ішли розмови:

— А бачиш, що нічого їм не зробили...

— Е-е... це їх щастя, що наш полковник такий добрий... А то згинули б, як миші...

— Не бійся... Минулися ті часи, що нас, як худобу, вели на заріз...

В іншому місці:

— А добрий наш командир...

— Так... жалує козака...

— Не дасть скривдити...

— З таким і воювати добре...

В школі з кута в кут ходив Батенюк. Іван читав наказа, що його привіз гонець від командира групи.

— Сто-сот, курило-варило!.. Навіщо ти, Іване, так зробив? Це буде поганий приклад для козаків...

— Чому? А я думаю, що якраз навпаки: добрий, — відповів Іван, відриваючися від читання наказу.

— Підриваєш авторитет старшини... підриваєш дисципліну...

— Е, залиш свою старорежимну дисципліну...

— Не погана була... Не те що ця нова — „сознательная і разумная”, як кажуть салда-тушки-москалики з різних „Саветов Салдатських і Рабочіх Депутатов”...

— Ти, Василю, дуже просяк тим старим кар-сарняним духом... Треба брати під увагу нові часи,

новий дух, нові ідеї... Це ж армія не салдатів, а громадян...

— Дай Боже, щоб з неї що вийшло... В кожній армії повинна бути залізна дисципліна, а не якісь там сентименти...

— Ну, ну, вгамуйся... Побачиш, що й ці козаки будуть не останніми вояками...

— Дай Боже нашому теляті вовка зісти... Сто-сот, варило - мішало... — бубонив завзятий вояка.

— Ось скоро й нагода буде, — почав Іван Степовий: — Читай наказа: наша армія переходить у наступ, а наш полк, як пробоевий, іде на прорив ворожого фронту... Завтра виступаємо...

Батенюк перечитав наказа.

Довго щось думав. Нарешті так озвався до свого командира й товариша:

— Мабуть, я вже подурнішав... Щось не дуже я розбираюся в цій ситуації...

— Ну, що там таке? — запитав Степовий.

— Давніше, як я читав: „Правіше від нас знаходиться Х дивізія, лівіше — Z дивізія”, — то знав: скільки то полків, якої сили, яка артилерія і т. д. Можна було зорієнтуватися — звідки, чого чекати... А тепер: „Правіше наступатиме група полковника Півня, лівіше харківська група, скріплена відділами отаманів „Бурі” й „Блакитного”... Ану, розгадай цей ребус?

— Залиш, Василю... Це ж революційна боротьба, де діють ідеї й запал... Саме навіть каміння помагатиме нам... Годі мізкувати... Пиши наказа полкові... на завтрашній виступ...

ХІ.

Хмари... хмари довкола. Злісно скрегочуть. Рокочуть грому удари шалені. Хмари лютують. „Мичуть хиновськими стрілами” грізні страші блискавиці...

„Ничить” трава до землі. Поховалися птиці. Брешуть зловіщо лисиці. Виють вовки. Чорні круки „в полі незнаємі” зорять, щоб очі видзьобати хижо в тих, що серед мороку ночі впали за усміх Світанку.

Див... чорний Див скаженіє..

Лихо ранкові Півдня...

Хмари... Посунули хмари-потвори. Сонця чотири закрили.

Тугою стогне старий Злотоверхий; скніє Чернігів у напастях брутальних... Згага... пекельна згага... немає роси...

О, земле Українська! „За шеломянем єси”!..

Гучно-врочисто святкує Кобяк перемогу. Хмари кепкують: проміння чортма... Фанфари „не кичать” і пісні не чути... Німі, мовчазні і скелі, і кручі... „Свячених” нема: пільма!..

І раптом... і раптом... Що це ?

Від злоти й гніву заціпилися уста в Гзи й Кончака...

Ні! Не вмерла Козацька Мати!

Залунали поклики на тривогу:

„Ліпше потятими бути,

Ніж полоненими бути”...

„Хто живий, вставай —

Боронити край!”

І зібралися під рідні стяги свідомі „кметі”, щоб не „черленими щитами”, а своїми молодими грудьми заступити рідну землю.

Хоч не вигодовані з кінців списів, не під тру-

бами сповивані й не під шоломами злеліяні — та зате насичені духом славної сивої минувшини... І скачуть вони по полю, шукаючи собі чести, а рідній Україні волі...

І бренить у їхніх душах одне хотіння:

„В огні кохання свого загартуємо душі. Бай-дужі хай гинуть: не їм кинути в прірву віків свій спів! А дужі... а дужі... Гей, гей!.. Напружимо волю, склепивши уста: ні згука жалю, ні натяку зневіри — наша жертва свята! Українська Земля — за холмом! Нумо ж гуртом „по мислену древу” і в гучний тімпан: „Наш Ханаан і народ український там Пан! Пан!!!”

„Військо, військо йде,
Хоруговки мають...”

Сколихнулася Рідна Земля...

Що це? Привиди повстали?

Попереду кошовий...

„Що проміняв жінку на тютюн, на люльку”...

Зелена шинеля. Бінокль. Торбинка з мапами...

„Кольт”. Шаблюка...

Так... кинув жінку... кинув свою Мері...

„Мені з жінкою не возиться”...

Лопоче жовто-блакитний стяг, бавитися, грає з вітерцем.

А під ним і за ним яром - долиною козаки йдуть..

„Гей, на горі нивка,
Під горою сливка, —
Там дівчина жито жала,
Сама чорнобривка“...

Дзвінко дуднить земля під бадьорими ударами збірних кроків. Весело заломлюється й іскриться соняшне проміння на кінцях багнетів. А дужа пісня майорить у повітрі, грається з хвилями зо-

лотої пшенички, губиться-зникає десь, у придо-
линках, лісках...

Ось нова пісня...

„До бою сто тисяч поборників стане —
Порвем, порвем, порвем ми кайдани!“

Високо здіймаються молоді груди, жваво
бються серця. В усіх одна думка: „Здобути, або —
не бути!“

А рідна земля немов відчуває це. Як мо-
лода мати тулить до своїх м'яких, пруживих гру-
дей кохану дитинку, обвиває теплими обіймами,
пестить іскристим поглядом, цілує соковитими рід-
ними устами, вколисує своєю ніжною пісенькою —
так і рідна земля щиро приймає діток-стрільчиків
у своє матеріньське лоно. Пестить запашним по-
дихом буйних ланів, колише піснею - шумкою зе-
лених гаїв, потішає дзюркотом струмків - потоків.

Козаченьки всією істотою втягають у себе ці
чари рідних піль.

„За правду, за волю ми станемо враз,
Ланці, ні багнети не пострах для нас...
Бо вільного духа не скути в кайдани, —
Біда, біда, червоні тирани!“

Так прирікають молоді борці, що вибрали
собі тяжку путь — шлях своїх славних прадідів - за-
поріжців...

...Коливається кіннота.

Довгим вужем веться піхота, поперетинана
кулеметними возами...

Громихають гармати, — під ними стогне - дри-
жить земля..

А все — на схід... на схід...

Тік-пак... тік-пак...

Та-та-та-та!..

Донеслось здалека.

Фронт.

Розвіялися привиди минувшини. Перед очі стала дійсність: он там, за горбками, ворог — москаль...

— Стій!..

Розмістився полк на відпочинок.

Вночі має змінити на фронті „кальнишівців”, а на рано має порвати ворожу лінію і взагалі розпочати вирішальний наступ.

— Пане полковнику, — говорив генерал Владиченко, командир Подільської групи: — на ваш відтинок даю всі гармати групи... двадцять... Зробіть добре артилерійське підготування і... Сподіваюся, що „трясилівці” не посоромлять свого наймення?..

— Постараємося, пане генерале, — відповів Степовий.

— Ваш напрямок буде на місто В... Удар повинен бути несподіваний і міцний.. Гадаю, що до вечора захопимо В. Зупинитися на лінії Вербова, хутір Трохимівка, цукроварня... Штаб групи буде в Шумлянах... там же знаходитимуться й резерви... Донесення надсилати до Шумлян... Зрештою я буду навідуватися до вас...

Генерал відїхав.

Задумався Іван по відїзді командира групи.

Боротьба, щоденні клопоти, переїзди, переходи розвіювали його думки-спомини, втишували біль серця, притуплювали чуття...

Кілька місяців науки в старшинській школі; далі — військова служба й кар'єра; нарешті боротьба, бої захоплювали всю його дотеперішню увагу.

Зачерствіла душа, загоїлися сердечні рани,

й почав Іван поволі забувати і за Мері, і за своє мирне життя, і за своє особисте щастя...

А тепер...

Місто В., цукроварня... Рій спогадів обхопив його всевладною хвилею.

Півтора-два роки тому... Скільки сподівань, скільки мрій було! А скільки й дійсно щасливо пережитих хвилин!

— Де вона? Що з нею? Чи кохає, чи забула вже? Тай чи то було дійсне кохання? Чи побачу ще її?

Й зо здивуванням для самого себе аж тепер усвідомив собі, що за ці півтора роки він нікого не кохав, ні про кого не думав... крім неї, Мері... Що це?

— Ні, ні! — бунтувалася думка: — Вона мій ворог... чужа мені душею... Більшовичка... комуністка... Ні, ні!..

— А що, Іване, пригадуєш собі, — озвався Батенюк: — ту фатальну ніч у В.? Хто зна, як би пішли події, коли б комуністи не виперли нас!.. І вічно одне й те саме: хтось зрадив, хтось видав...

— Не викликай споминів, Василю.. Мені боляче згадувати про це..

— Сто-сот ясних чортів!.. А що буде завтра? Чи не зрадить ще хтось?

— Залиш..

— Коли серце болить... Мішало-варило!.. Нема в нас почуття честі, обов'язку, дисципліни...

— Перебільшуєш, Василю... Ну, давай відпочивати...

— Добре... але ще піду — сконтролюю сотні...

Бах! Бах! Бах! Гу-у-ух!..

„Криваві зорі світ заповідають. Чорні хмари з моря ідуть, а в них трепещуться сині блискави-

ці.. Бути грому великому! Йти дощу стрілами...
Тут списам ломитися, тут шаблям потручатися об
ворожі шоломи..."

Стогне земля, тріскають шрапнелі, орють си-
ру гранати...

— Черга! Вогонь!

Бах! Бах! Гуп! Гу-у-ух!

З годину тривала артилерійська стрілянина.

І коли сонце підійшло трохи вище серед кри-
вавих хмар, по всій лінії залунала команда:

— Вперед!

Перебіжками сотні почали наступ.

Та тепер і лінія ворожих закопів, що досі зда-
валася мертвою, — ожила, оперезалася поясом
з білих димків, заговорила мовою скорострілів...

Почався завзятий, упертий бій...

Полудне.

Українські лави потиснули ворога, що поволі
почав відходити в напрямі міста В.

— Вперед, хлопці! — кричав Іван, їдучи кін-
но повздож лави: — До вечора мусимо взяти В!..
Вперед! Слава!

З ним був і Батенюк.

Ось праве крило. Тут перша сотня. Упира-
ється в залізничу лінію.

Ворожа піхота закріпилася на околиці міста
В. Зайняла садки, левади, хатки.

Стрілянина не вгавала.

— Перша чета — пятьдесят кроків уперед!
— командував сотник.

Степовий і Батенюк побачили, як із двадцятєро
козаків зірвалися на рівні ноги й зігнувшись по-
бігли хвилястою лінією вперед.

— А диви... диви!.. — скрикнув Іван: — Он..
он... третій зправа...

— Хто то?

— Той... засуджений... що ти хотів розстріляти...

— Так... це один... А он і другий...

— Бачиш, от задурно позбулися б двох конзаків... А вони зовсім добре тримаються...

— Побачимо... варило-мішало ..

На лінію першої чоти перебігла друга... третя... Іван і Батенюк стояли за залізничним насипом, трохи заховані ним від ворога. В біноклі оглядали поле бою.

Нагло Батенюк скрикнув:

— Сто-сот чортів!.. Іване, Іване, дивись он... он... там .. за левадою!

— Що там?

— Панцирний потяг суне...

Іван побачив дійсно, як між левадами, замаскований зеленими галузками, посувався вперед, на лінію фронту, панцирник.

Скоро він висунувся вперед і нагло, як у кітлі, заварили його кулемети гарячу кашу.

Не витримала українська розстрільна, почала посуватися назад.

Жвавіше залунали ворожі стріли. Піхота почала перебіжки - контрнаступ.

— Сто-сот ясних чортів! Курило - варило - мішало!.. Він нам зіпсує успіх дня! — кричав Батенюк.

— Ідь, Василю, до телефону — подай вістку батареям... Тут розібрати колію... — розпоряджався ван.

Та ще заки Батенюк відїхав, сталася якась несподіванка: десь далеко в ворожому запіллі, мабуть на протилежному кінці міста, почулися стріли. Все більше, більше. Загупали гармати.

В нерішучості ворог припинив свій контрнаступ.

А бій там розгарявся.

Ось і панцирник якось поспішно подався назад. Це ще більше викликало замішання в ворожих лавах.

— Користати з менту! Вперед — кричав Іван: — Василю, їдь на ліве крило... В атаку!

Вже темніло, коли українські сотні увірвалися до міста В. Ворог майже в паніці залишав його. Опір був слабкий. Скоро перейшли українські розстрільні вулицями. Ось і протилежний кінець.

— Що сталось? Хто тут нападав? Хто стріляв? — розпитував Іван міщан тої околиці.

— Повстанці, — почув відповідь.

— З Вербової, Лозової, Трохимівки...

— Отаман „Гуляй-біда”...

— А бачиш, Василю, — ось тобі доказ, що значить народня війна... народня свідомість... — говорив Іван до Василя, коли вони здибалися в цій околиці.

Батенюк мовчав.

Тимчасом лави подавалися вперед.

Іван пригадав собі наказа — зайняти лінію: Вербова - Трохимівка - цукроварня Моргенштерна...

— Василю, обідь сотні й прямуй на цукроварню: там ночуватиме наш штаб...

Розіхалися.

Ось попереду заблиснули й вогні на цукроварні.

Вперед! Вперед! — гнала Івана думка.

Мимовільно потискав коня острогами, підганяв нагаєм.

Яксь несвідома сила тягнула Івана туди.

— А може?.. шептав таємний голос надії.

Ось і цукровання. Біля віллі яксь метушня. Стояли фіри. Якись постаті бігали то до мешкання,

то до фір... Цукроварня знаходилася трохи осторонь — праворуч від лінії фронту: сотні перейшли лівіше попри неї.

Тривожні думки обхопили Івана.

Неясні, неоформлені, полохливі...

Що це? Що це? Хто там?

— Скоріше, скоріше! Там щось діється!..

Група вершників хутким чвалом подалася до віллі.

XII.

Вернімся трошки назад.

В розкішній Моргенштерновій віллі неспокійно. Зранку приїхав з міста В. Бень, затривожений, заклопотаний. Навіть не казав авта затягати до гаража. Видно — поспішав.

Бень — голова повітової „черезвичайної комісії” (че-ка). Всеволодний комісар. Завдяки цьому його положенню, дім Моргенштернів не зазнав тих утисків, що впали на голови багатих людей, як: труси, реквізиції, податки, кари і т. п. Навпаки — можливість безкарної спекуляції ще більше збагатила цей дім.

Та ось настав і тривожний мент.

— Тату, — говорить заклопотаний Бень: — Далі залишатися тут небезпечно...

— Чому?

— Маємо відомості, що українці готуються до наступу... Не знати, як воно буде, але на всякий випадок „повітком” і всі інші комуністичні установи переносяться глибше в запілля...

— Так небезпечно?

— Хто знає... У мене буде окремий вагон. Отже зберіть усі щонайцінніші речі й чекайте.

Завтра я пришлю авта й охорону — поїдете просто на двірць... Когана я також повідомив... Але не баріться: час не жде... Я буду чекати вас на двірці... Ну, поки прощайте, тату... Прощайте, мамочко...

Поспішно поцілував старій Естер руки й вийшов.

Гіркими сльозами зросилися зморщені щоки Естер Наумівни.

— Боже, Боже мій, — бідькалася вона: — До чого ми дожили? Рідне гніздо приходиться кидати на загибіль, на руїну...

— Годі, стара, — перебив ці жалі суворий Файвель: — Час не терпить... Гніздо ми й друге збудуємо: є за що збудувати... Треба тільки поспішати — подалі вивезти наші скарби, золото... Давай пакуватися... тільки ми самі — хай ніхто не бачить, що ми веземо... Давай валізи...

Естер вийшла з кімнати.

Як мати усміхається до дитини і в ту усмішку вкладає всі свої найкращі, найтепліші почування — так опромінився й Моргенштерн, підходячи до своєї панцирної каси. Виймав звідти пакунки, касетки, коробочки, пуделка, гаманці й інше, Оглядав, пестив, милувався, Ось золоті „миколаївські” імперіяли й півімперіяли*); ось ланцюжки, медаліони, браслетки... Ось золоті годинники великі, чоловічі, а ось — маленькі дамські, з брильянтами... Ось брошки, перстені, пряжки, спинки... А все — іскриться, вибухає снопами кольорового проміння, весело підсміхується своєму власникові.

Що ж це і з ним?

Суворий зарис уст розплився в усмішку. Біля очей — віяльця веселих зморщок; а самі очі — теплі, ласкаві.

*) Російські золоті монети.

Уста шепчуть

— Що вони розуміють? Нічого! Це... це — сила... могутність... Щастя... З цим усюди знайдемо притулок... добробут.. вдоволення... Золото... золото... всевладне золото!..

Ось в очах хижий блиск: насторожився, руки — немов пазурі; сам, як дикий звір, що готовий до смерті боронити свого добра... Бо — чути чиїсь кроки...

Ах, ні... Це ж вона — Естер, дружина, що довгі літа помагала йому збирати ці скарби. ,

Ввійшла, внесла дві, на погляд бідні, подерті, але міцні валізи.

Все ще плакала:

— І чому ми мусимо так поневірятися? Защо на нас спала така кара?!

Знову скамянів. Став холодний, твердий погляд Файвелів.

— Защо? — скрикнув: — За гріхи наші й дітей наших... За тяжкий гріх Меріям... Вона зломала віру, закон.. Стала проти Бога й нас, батьків.

— Годі тобі вже дорікати! — вступилася Естер — вона й сама так тяжко страждає. Боюся, чи не слаба.

Не перестану, — далі казав суворий батько: — поки не викине з серця того... гоя... й не повернеться душею до нас... А там...

— Ой, горе, горе... Схеменися... пожалій її...

— Мовчи... давай пакуватися...

Тихо, зосереджено, без слова почали свою роботу. Пакували золото, діаманти, срібло; окремо — пачки банкнотів — долари. Дві повні валізи були туго набиті.

Файвель поставив їх у куті біля панцирної каси.

— Прикрий їх чимсь... Ні, ні... не килимом...

якимсь рядном... — кидав Файвель, коли його дружина хотіла прикрити валізки килимком.

— А тепер, — додав він, — ви з Меріям по обіді спакуйте щонайцінніші хутра, сукні, білизну... Але звязуйте в такі непоказні клунки, що не викикували б підозріння...

— Добре... добре, — відповіла Естер:—А тепер ходім обідати...

Збудившись рано, всі на цукроварні почувли далеку стрілянину.

— А правду казав Бень, — почав при сніданку Файвель: — вони прекрасну мають розвідку .. О..он стріляють... свої на своїх.. Ну, будемо збиратися... незабаром авта надідуть... Ти, — звернувся він до дружини, — пошли когось по старого Хаїма... Залишимо його тут... хай доглядає дому... Тож хочу його дати вказівки...

Естер вийшла.

— Ну, а ти чого все сумуєш, донечко? — ласкаво звернувся Файвель до Мері, що сиділа при столі.

Була дійсно сумна, охляла; в очах не іскрилося життя; на блідих щічках ні кровинки...

— Тяжко, тату... В душі порожнє...

Зідхнула.

— Не сумуй, мила... Ось переїдемо в інше місце.. подалі від цієї колотнечі... Ти заспокоїшся, і все буде добре...

Кисло всміхнулася.

— Ах, тату, ця колотнеча — в моїй душі.. Револуція.. така світла револуція перетворилася в таку жорстоку різанину.

— Мері, хіба тобі нічого не каже мудрість наших предків? Ця колотнеча нам потрібна... Із неї ми вийдемо панами...

— Але ж ллється й жидівська кров!

— О, так!.. Ці гайдамаки пролляли її... Але за кожну краплину жидівської крові вони заплатять ріками своєї... І вони платять!.. Ми нацькували брата на брата... сина на батька... Чуєш? Стріляють! То вони... самі... свої на своїх... Погромщики!..

— Ах, тату, не можна обвинувачувати в погромах українців!..

— Як? А кого ж?!

— Таж то робили грабіжники, бандити, а не українські революціонери... Я не можу припустити цього!

— Всі вони однакові.. І вони поплатяться за це! О, жорстоко поплатяться!!!

— А черезвичайки що роблять? І... і навіть ваш син, а мій брат!.. Всі всі — і жиди, і москалі, і українці — всі ллють кров... Від неї вчадіти можна...

— Так треба, Мері...

— Ідейна боротьба перетворилася в фізичне нищення... в жахливу різанину...

— Ми віддалимося від неї... Сьогодні ми переїдемо далеко в запілля... Хай тут б'ються, хай нищать себе... А ми будемо глядіти й чекати, поки вони поперегризають собі горла... А потім на сцену вийдемо ми зо своїми капіталами й опануємо життя...

Ввійшла Естер.

— Хаїм чекає в кухні, — звернулася вона до Файвеля.

— Добре... Я піду до нього... А ви тут нагойте якихось найбільш одягів...

Він вийшов.

Естер підійшла до Мері, пригорнула її до своїх грудей.

— Голубко моя, — щиро озвалася до доні, пестячи її: — Пожальї ти свою молодість, а мою старість... Не сумуй.. Знаю я, чого ти журишся.. Викинь його з серця...

— Не можу, мамо...

— Дитино моя, він же назавжди відійшов від тебе... Він сам покинув тебе...

— Мамо, не кажіть мені цього!.. Я сама хотіла переконати, переломити себе... Так хіба розумом можна опанувати серце? Ніс воно... болить... мертво в нім...

— Він ворог наш! Його руки в жидівській крові!

— Ах, ні, ні! В жидівській крові він не повинен... У нього така чиста душа! Памятаєте, — в ту жахливу ніч місто переходило кілька разів з рук до рук... але він не допустив до погрому... І... і зник... Де він? Хоч би почути про нього?

Похитала головою стара Естер:

— Не вартий він твого кохання... Насміявся... кинув... А от Коган ще більше кохає тебе... Оце — справжнє кохання... Ти неприхильна до нього, а він все таки кохає тебе... Чому ти так ненавидиш його!

— Хіба можна сказати: чому? Гидкий він мені, со своїм золотом... со своїми спекуляціями...

Зідхнула тяжко мати:

— Не хочеш, доню, ти собі щастя...

— Так, мамо, — такого щастя я не хочу...

— А якого ж? Де його знайдеш?

— Нема для мене щастя... Порожнє в серці...

Стрепенулася Естер. Гаряче цілувала доньку, гладила її блискуче, кучеряве волосся, міцно притискала до себе.

— Ох, дитино моя! Що ти говориш? Та ж ти молода! Твоє життя щойно починається...

Сумна усмішка скривила гарні, повні, жагучі, але тепер зблідлі уста Мері.

— Закінчилося воно, мамо... Нема для чого мені жити...

— Не говори так, Мері... Так не можна... Ось ми переїдемо в нові місця... Ти заспокоїшся... покохася знову...

— Ах, якби це було можливе?!.

В полудне вбіг до їдальні, де були Естер і Мері, схвильований Файвель.

— Біда! — крикнув він, тяжко дихаючи.

— Що сталося? — в один голос запитали жінки.

— Бень... говорив телефоном... виїхати не можна...

— Що? Що таке? Чому? — тривожилася Естер.

— Повстанці біля Вербової перетяли відступ... розібрали шини... Залізницею їхати не можна...

— Ну, а авта?

— Бень каже, що всі авта взяли на фронт... Гайдамаки дуже насідають... Наші автами перевозять військо... ранених...

— Ну, і що ж робити?

— Треба знайти фіри й тікати під виглядом селян... чи міщан... Я вже післав Хаїма по фіри...

Заметушилися всі в хаті. Цю метушню збільшувала ще та обставина, що зо сторони міста В. стрілянину чути було вже зовсім ясно. Мабуть, комуністи відступають... Чи втримають вони В.?

За півгодини Хаїм таки припровадив дві фіри. Селяни з хутора Трохимівки за добрі гроші погодилися перевезти їх до міста К-на.

Вже почали укладати на фірах речі, як почули зовсім близьку стрілянину. Спочатку чути було

рушничні стріли, потім заговорили кулимети, а там загупали й гармати...

З цукроварні долетіла тривожна вістка:

— Повстанці!.. Перетяли відступ комуністам... Наступають на В. із запілля...

Селяни-візники відмовилися їхати...

— Хай перестануть стріляти... Тоді поїдемо... — говорили вони: — А так і коней, а то й життя можна позбутися... Хай їм тим і грошам...

— Ну, що ж: треба перечекати, — казав Файвель. — Над вечір виїдемо... Повбирайтеся відповідно... — звернувся до жінок.

Вже сутеніло, коли замовкла стрілянина навколо.

— Ну, збираймося... Виїдемо до Дубівця... Там переночуємо... Треба скоріше вибратися з цієї смуги боїв... — говорив Файвель.

Та кажуть, що одна біда тягне за собою другу. А ця, друга, була несподівана й страшна.

XIII.

Щойно Файвель, Естер і Мері перейшли до кабінету, де були валізи й клунки з цінними речами, як у цілім домі зчинився гамір і крики. До кабінету ввірвалися кілька озброєних людей. Різнородний одяг (кожушки, шинелі, куртки, гімнастърки), без жадних відзнак, суворі, дикі обличчя не віщували нічого доброго. Один з них, вищий за всіх, з неголеною бородою був ніби як старший.

Як блискавка, в голові Файвеля промайнула думка:

— Бандити!

Та заки він ворухнувся, заки промовив слово, той з бородою закричав хриплим голосом:

— Стой! Ні с места! Рукі вверх!..

— Хто ви, люди добрі? — озвався Файвель:—
Чого вам треба?

— Руки вверх, гаварю... Стань вон там, в углу!
Єгорка, Мітька, прикладамі їх!.. — командував
старший.

Двоє з напасників почали кольбами рушниць
штурхати Файвеля, Естер, Мері, загоняючи їх у кут.
З піднесеними руками стали в куті нападні, за-
слоняючи собою валізи, прикриті ряднами.

— Мітька, осмотри їх, — нет лі какова оружія...

Мітька підійшов і почав обмацувати Файвеля,
Естер, Мері. Доторкаючися до останньої, бандит
розплився в усмішку. Очі ма́сно заіскрилися. Плю-
нув через губу, прицмокнув:

— Канахветка! Мармелад жидовочка... Умрі
та мало... Товаріщ, я возьму ёйо себє...

— Брись! — визвірився старший: — Не для
вашего кота сало... Получше найдутся...

— Оружія нет нікакова, — доніс Мітька.

— Ага... ну, теперь погаварім серйозно... —
почав старший: — Где деньгі, жид?.. — звернувся він
до Файвеля.

— Люди добрі, які в мене гроші!

— Ну, еслі так, то ми самі поіщем... Шпана,
гайда по комнатам! Тащи все сюда... Только по-
скорєє, а то єщо петлюровськія банди наспеют...

Кілька бандитів кинулися по кімнатах і по-
чали зносити різні речі: килими, скатертини,
жірандолі, вази, миски, білизну. Все вязали в па-
кунки, складаючи на купу.

— Деньгі где? Не отдаш — хуже будєт!..

— Чого ви хочете від мене? Нема в мене
грошей... Я — бідний чоловік...

— Врьош! Знаю я тебя, жид пархатий! Дайош
деньгі?!

Нагаєм бородач хлиснув Файвеля.

— Честю клянуся — нема... Було колись... забрали... Хто тепер має гроші?..

— Ребята! іщи вездє... Запрятал проклятий... Вон касса порожня... Іщіть в подушках, в шкафах... Вездє хорошенько обискайте...

Миттю кинулися виконувати розпорядження. Кольбами розбивали шафи, багнетами проколювали подушки, сінники, канапи; колупали стіни, підлоги. Естер і Файвель тремтіли; жидівським жаргоном вимовляли якісь молитви.

— Нет нічого нігдє, товарищ...

— Ну, єслі так, то ми іначе возьомся... Ко мнє, братва! Держи жйда й жидовочку, а я поіграюся з жидовкою...

— Іш гніда: на всьо способ імеєт, — усміхнувся Єгорка: — Маладец, Гваздьов!

Старший підійшов до Естер, шарпнув її. Звернувся до Файвеля:

— Дайош деньгі? Смотри: задушу твою хайку, как собаку...

Вибалушеними очима дивився Файвель на напасника. Увесь тремтів. Щось хотів сказати, та замість слів, з його уст вилітали тільки якісь не-виразні звуки.

— Ну?!.

Налитими кровю очима видивився на Файвеля. Той був немов спаралізований. Напруження досягнуло найвищого ступеня. Файвель мовчав.

— Так вот тебе! — крикнув бандит. Рукою схопив за горло Естер і штовхнув від себе. Захрипіла стара й, наче підтята травинка, схилилася на валізи, прикриваючи їх собою...

— Мамо! Рідна моя!!! — розлягся несамовитий крик.

Як дика кішка, кинулася Мері на старшого

бандита. Кусала, дряпала його. З уст вилітали хрипливі звуки:

— Звірі... звірі... прокляті!..

Бандит штовхнув її в груди, й вона упала на підлогу.

— Брись, катьонок... Дойдьот очердь і до тебе!.. Єгорка, держи ейо!..

Один з напасників схопив Мері, скрутивши її назад руки.

Гвоздьов взявся знову до Файвеля.

— Дайош деньгі? Гляді — і тебе будет то самоє!..

Та Файвель немов задубів і нічого не розумів. Лише белькотав щось незрозуміле жидівським жаргоном.

Бандит взяв його за горло.

— Где деньгі? Гаварі!!!

У відповідь було лише неясне хрипіння.

— Так на ж і тебе!

Стиснув Файвелеві горло, штовхнув його, той упав на підлогу біля своєї дружини.

— Ребята, перевернуть увесь дом — деньгі должны бить!..

Почався страшний гармідер.

Очайдушно боролася Мері з напасником. Очі дико горіли. Уся тремтіла.

— Дикуни... звірі.. убійники... Будьте ви прокляті! — повторяла раз-у-раз.

Гвоздьов милувався нею:

— Іш какая красавіца!.. Глазкі, как угольки... А груди! Та раздєнься, мілая... не стесняйся...

Він зірвав з Мері плащ і кинув його в кут: плащ трохи прикрив собою Файвеля й Естер.

— Братухі, забірай все узли на подводи... Я сейчас прійду... Пора єхать... А ти, Єгорка, остань-

ся тут — поіграємося з жидовочкою... Вон какає: отдай усьо, тай мало!..

Серед тих, що мали відходити, пронеслися вигуки невдоволення:

— Іш какой лакомий на девок! Кот!.. Себе только...

— Молчі! Ушивайся!!! — заревів бандит, хапаючися за „Нагана“: — Я тебе покажу „кота„! Погаварі мне!..

Бандити почали виносити клунки. А тимчасом Гвоздьов і Єгорка поралися біля Мері: Єгорка її тримав, Гвоздьов зривав з неї блюзку.

— Ну, поцелуй мене, красавіца!.. Разве я не казак?..

— Душогуби... звірі... — тремтячи шептала бідна жінка.

— Ну, не будь такою гордою... упрямою... Если не хочеш, то я тебя сам поцелую...

Він наблизив до неї своє щетинисте обличчя, дихаючи на неї самогогонними випарами.

Скривилася від болю, образи, огиди.

— Єгорка, кідай єйо на диван... Нечего церемоніться...

Напасники кинули Мері на канапу.

— Держи, Єгорка!..

З усіх сил борикалася Мері. Пручалася, звивалася.

Уже сили почали залишати її. Закрутилося в голові, потемніло в очах. Притомність опустила її.

І не бачила й не чула, як залунали на подвірю стріли, як до кімнати увірвалися українські вояки з Іваном на чолі, і як затремтіли бандити, побачивши спрямовані на них дула револьверів...

XIV.

Іван підганяв коня.

Те, що вони побачили на подвір'ю, скріпило першу неясну думку. Сумніву не було: напад, грабунок!..

Не перший уже раз доводилося Іванові бачити подібну роботу темних духів, суспільного шумовиння, що користало з революційної хуртовини й безкарно робило своє гидке діло. Подвійно гидке: бо дуже часто бандити маскувалися під одного чи другого з противників (як коли треба було!), щоб тероризувати мирне населення. Цим кидали чорну пляму на відповідне військо.

Окружити віллю! — командував Іван.

Козаки кінної звязкової сотні миттю оточили дім.

Кілька стрілів — і бандити, що виносили клунки, піддалися.

— Стерегти їх! — крикнув Іван, поспішаючи з кількома штабовими старшинами й козаками до хати.

В кімнатах нелад, непорядок.

Із знаного вже кабінету доносилися неясні звуки боротьби. Туди й подалися вояки.

Побачили відому картину.

— Стій! Руки догори! — крикнув Іван.

Захоплені боротьбою з Мері, спянілі від пристрасти, бандити не чули оклику.

Іван вистрілив з револьверу.

Це отверезило напасників.

Глянули й остовпіли: на них грізно дивилися дула кількох револьверів. Самі собою руки підскачили вгору.

— Хто ви такі? — питав Іван.

— Ми... товарищі... господін генерал... ваше високоблагородіє... — белькотав Гвоздьов.

Більше нічого не міг вимовити...

— Хто ви такі? Чого ви тут? — ще суворіше питав Іван.

— Ми... ми за фуражом прісхалі...

— Для часті... — додав Єгорка.

— Якої ви частини?

— Ми... в кавалерії...

— Ваші документи? — допитувався Іван.

— Нєту... нам не далі... — белькотав бородач.

— Який жах... який жах... — говорив Іван: —

І ця мерзота підшивається під нашу армію та яку ж ганебну пляму кидає на неї!. Як мародерів, приловлених на місці злочину, наказую їх негайно розстріляти'..

Бандити впали навколішки.

— Ваше високбродь... помілуйте, пощадіте... Ваше превосходітельство, не разстрелівайте нас...

— У мєня жена... дітшкі, — заплакав за бородачем і Єгорка.

Полізли до Іванових ніг.

Скривився Степовий, ніби доторкнувся до гадини.

— Взяти їх... негайно розстріляти...

Козаки вивели бандитів з кімнати...

Аж тепер Іван оглянувся по кімнаті; побачив на канапі й постать, що її перед тим бандити заслоняли собою.

— Хто це? — кинувся Степовий до неї, і в той мент несамовитий крик прорізав повітря:

Мері! Ти?!

На канапі розхрістана, зомліла лежала Мері... його дружина.

— Води... скоріше води! — крикнув.

Кинувся до неї, оправив одіж, підвів голову, розстібнув коміра блюзки.

Адютант приніс води. Почали бризкати на зімлілу.

— Ось, пане полковнику, тут є трохи коньяку, — добре б дати випити... — казав адютант, простягаючи до Івана подорожню пляшечку...

— Дякую... дякую, панове... — говорив Іван: — А тепер прошу всіх перейти до сусідньої кімнати... щоб не налякати хворої... Ця пані — моя дружина, — пояснив Іван.

— Цікава пригода!.. Який незвичайний збіг обставин! Романтично!.. — тихо переговорювалися старшини, виходячи з кабінету.

— Як треба буде, я когось покличу, — кинув Іван навздогін.

При досить ясному світлі жарівки Іван почав оглядати Мері.

— Здається, неушкоджена... Бідна дитина, — шептав.

Натирав спиртом виски, давав нюхати, хував на неї, цілував. Минула година.

Нарешті Мері глибоко зідхнула. Розплющила очі. Та погляд їх був мутний, дикий; нікого й нічого не пізнавала.

— Мері, що з тобою? Що сталося? — м'яко питав Іван.

— Бандит! Душогуб! Не підходи! Задушу! — дико кричала.

Зірвалася на ноги. Несамовито найоржилася.

— Мері, голубко... заспокійся... Це я... твій Іван...

Впялила в нього нерухомий, застиглий божевільний погляд.

— Кров... кров... на тобі... усюди... Ай!.. По коліна... до горла доходить... захлиснути можна...

Скочила на канапу.

— Мері... глянь на мене... заспокойся...

Ай... яка смачна кров!.. несамовито кричала далі: — І я хочу крові... Дайте мені пити-ся... більше, більше... Я хочу помститися... Помсти! Помсти!..

— Марусенько, випий води... Бідна моя...

Жадібно припала до шклянки. На хвилину застигла. Підвела голову, повела очима.

— Де я? Що зо мною? тихо запитала.

— Це я... я... твій Іван...

Глянула на нього. Пізнала.

— Іване!.. Ти? —

Скрикнула й у нього на руках зомліла.

Уложив її на канапі; з материнською ніжністю й дбайливістю знову почав приводити її до притомності.

Ось знову глянула. Слабо всміхнулася.

— Який прикрий сон... Хто це?

Пізнала його.

— Іване, любий!..

Кинулася до нього, упала в обійми.

— Що тут сталося? — питав Іван, пестячи й цілуючи її.

Нічого не могла промовити, лише ридала в нього на грудях.

Та ось її погляд упав на кут за панцирною касою.

— Не можу тут бути!.. Візьми мене звідси! Ай! Ай! — знову несамовито закричала й зомліла.

Іван свиснув у свищик.

Вбіг адютант...

— Тут ми не можемо залишатися... Треба свіжого повітря... іншого помешкання, — почав казати Степовий: — Прошу принести для дру-

жини якусь шинелю і... допоможіть мені її ви-
нести...

— Бідна моя, — шептав Іван, коли адютант
побіг за шинелею: — Тепер я тебе вже нікому не
віддам... Ти завжди будеш зо мною...

Покривав її шаленими поцілунками.

За кілька хвилин вони опустили віллю.

— Переїдемо он до того хутора... Трохи-
мівки... — казав Степовий, показуючи на світла,
що блимали недалечко.

Опустіла вілля.

Подих смерти й руїни повис над нею.

Мертва тиша.

Хоч ясно, але якось без життя світили жа-
рівки в порожніх кімнатах.

Та ось купа лахміття в куті за панцирною
касою заворушилася. Зпід плаща показалася рука,
ось висунулася голова.

Підвівся Файвель на ноги.

Каламутним, божевільним зором окинув кім-
нату, зупинився на Естер.

І нагло могильну тишу віллі перетяв неса-
мовитий сміх:

— Ха-ха-ха-ха!..

А десь здалека донеслися дві сальві: то рука
Правосуддя карала страшний злочин чорних сил.

XV.

— Чи ти правду кажеш?

— Йй-бо, дядьку Панасе, правда...

— А ти бачив?

— Сам я не бачив, але наш Микола оце
їздив до міста, то там на базарі люди гово-
рили...

- Що говорили?
- Що в Довбаниці вже обози. Там, як хмара, іде військо... А все нашим шляхом...
- А котре військо?
- Петлюрники...
- Ой, біда!..
- Отож тато й післали: „Іди, кажуть, Петре, до дядька Панаса тай скажи, щоб там з конями порядок дав...
- Ой, хлопче, якби то тільки коні..

І пішла тривожна вістка по селу: знову військо йде!

Заметушилося старе й мале.

Кожний боявся за своє нужденне добро. Остерігалися одні одних: мовляв, усяке буває. Потайки перед усіма — сусідами, знайомими, навіть найближчими — ховали все, що мало для селянина сяку-таку вартість...

Ніч.

Тепла, запашна літня ніч.

Весело блимають на небі великі зорі. Трави й квіти розливають свої пахощі...

Тихо.

Замовкли щоденні звуки села: іржання, мекання, кудкудакання...

Замовкли оклики господарів; то приятні, то сварливі перегукування сусідок.

Ось затих і пташиний спів, просокотав останній коник.

Лише жаби в недалеких ставі розпочинали свій концерт.

Тихо й сонно в селі...

Та ця тиша лиш „на око”...

По всіх закутинах іде напружена робота.

Ось клуня (стодола).

Блимає господарська ліхтарня. Господар, господина й дівчина гарячково розкидають снопи.

Проробили широку, немов кімната, діру.

— Моя Ганю, ходім, принесемо ясла, а ти, Параско, ще витягай снопи...

• Принесли яселка.

— Став ось тут... так буде добре... Параско, неси сюди сіна, а я піду по коні... треба їх ще напоїти...

— А що ж буде з коровою? — запитала господина.

— Та вже хай діється воля Божа... може якось промине...

Привів господар коні. Ніби до стайні, ввів до діри, зробленої в снопах у стодолі.

— Тпру, Гнідий... Назад, Муцику... Давай, Пара, сіна... А тепер снопи на місце... Замуровуймо, коненята... Та треба дірку лишити, щоб повітря доходило...

— Ой, Боже, Боже...

В другому місці зібралися кілька господарів. Напучували своїх синів:

— Ідьте, хлопці, до Кривої Балки, — там жадна сила вас не знайде...

— Не показуйтеся, аж дамо знати. Бо не тільки коні, але й вас самих можуть петлюрники забрати... Як на весні: хто не сховався, той поневіряється тепер...

— Харчів маєте на три дні, а там будемо вам доносити...

— А воду будете брати з джерела... там є біля хреста.

— Ну, з Богом... та тихо...

В іншому місці господар розібрав воза; ховав кожную частину його окремо: драбини між

снопи, колеса — в траву, між дрова; осі — на
горище, тощо.

Господині ховали мід, сало, масло, яйця, ку-
ди тільки могли.

На рано село вже готове було до зустрічі
свого рідного війська.

Були й іншого роду приготування.

— Куме Омельку, масте обрізка?

— Маю...

— А набої?

— Із сотку...

— Позичте мені...

— Добре... У кого є ще рушниці?

— Та мабуть десятків зо три є в селі...

— Хай Перепелиця Степан знову організує
загін... Чи не буде роботи й тепер?.. Коло обозів?
Га?..

— Та він уже щось робить... Треба бути
на поготові: може щось капне...

Другого дня до села прибув старшина з кіль-
кома жовнірами.

Відразу попрямували до вїта, а за півгодини
до шкільного будинку вже тягнулися господарі на
віче, що його заповів новоприбулий старшина...

Гамірно в школі, гамірно на ганку, де рєз-
сілися на сходах дядьки, й пакають люльки, ци-
гарки, папіроси...

Ось появилася старшина — культурно-освітник,
пропагатор.

Став біля стола.

Замовк гамір.

— Шановна громадо! Дорогі співгромадяни!
Я казав зібрати вас сюди, щоб вам дещо розпо-
вісти, пояснити, заспокоїти..

Лиця дядьків витягнулися в зацікавленні.

— Ви ж уже знаєте, що ось третій рік Укра-

їна кривавиться в боротьбі за свою волю з червоними й білими москалями... Найкращі сини нашої дорогої Неньки несуть непосильні труди, й життя своє молоде віддають, щоб здійснити заповіти наших предків, нашого Батька Тараса... Та треба, щоб увесь народ піддержав тужменьку щирих патріотів... А тоді ніяка сила не подолає нас, і ми заживемо вільним, незалежним життям у своїй Батьківщині... Отже насамперед скажіть мені: чи ви хочете, щоб тут була Москва, чи Україна?

— Окраїна, Окраїна!.. Нехай буде Окраїна! — загомонило віче.

— Добре.. А щоб була Україна, треба прикласти труду й жертви. Насамперед треба підсилити Армію новими бойцями. Наш уряд буде переводити тут, у повіті, мобілізацію. Отже всі свідомі громадяни повинні чесно виконати свій обов'язок — і не ховатися від бранки, але сміливо йти до рідного війська... ще й слабодухів підбадьорювати. Я вірю, що шановна громада дасть належне число хлопців-воjakів, і не буде переховувати їх..

— Дамо! Дамо! Хай буде абілізація! — підтакували дядьки.

— Українська Армія не багата. Шановна громадо! пригадайте собі: скільки грошей видала Росія на армію, а той гріш брала від вас же, з ваших податків. Українська Армія не має таких фондів, а зброю, коні, обози і таке інше вона ж мусить мати; воjаки й коні мусять їсти. Армія повинна мати одяги, медикаменти тощо. Де ж це все взяти? Всі, всі громадяни мусять піддержати своє рідне військо. Не ухиляйтеся також від фірманки: як кожний сповнить свій обов'язок, то всім припаде не велика черга, й кривди нікому не буде...

— Так, так... правильно!.. Добре кажете, — одобрювала громада.

— Щоб не було непорозуміння, то хай сама громада збере потрібну кількість худоби на прохарчування Армії... Не задурно — наше постачання заплатить вам... Згода?

— Згода, згода!.. Хай вїт займеться цим... Ми — нічого .. ми згодні..

Довго й гаряче промовляв ще старшина, апелюючи до патріотичного почування громади. І мабуть слова його падали на добрий ґрунт, бо в усьому громада погоджувалася з ним і піддержувала його.

Та коли уряд оголосив мобілізацію, то до комісії в найближчому містечку зявилися лише кілька хлопців, і то — або інваліди, або взагалі нездібні до військової служби.

— Решта вже є в армії, — казав вїт, та не додав: у якій?

Коли надїхали старшини з постачання купувати худобу, то вийшло, що нема чого купувати, бо в селі нема худоби, все військо забрало. На доказ вїт пропонував навіть піти від двора до двора й сконтролювати.

Прийшлося силоміць взяти (за гроші) теличку в удови Палажки, за що вона на всю губу кляла і Україну, і військо, і весь світ.

А до фірманки ставало кілька возів, нездалих, малих, що не витримували довшої дороги.

Так народ піддержував свою Армію в її боротьбі за волю України...

XVI.

„А ми нашу славу Україну.
Гей, розвеселимо!..“

Ллється пісня, рве до бою молодих „шесто-

крильців", що, як буйні соколята, залетіли далеко, „бючи птиці”...

Ось славні „богданівці” — „пардужим гніздом” розсіялися по полю, кликом полки перемагають, „дзвонять у прадідню славу”...

Ось „наливайківці” — що можуть веслами Волгу розкропити, а шоломами Дін вилляти, В труді не знають втоми, в бою не мають страху, в серці не тримають зневіри...

Ось „чорні запоріжці” — нащадки давніх славних довгочубих. Хоробрі буй-тури, що їм і сама смерть не страшна. Дивляться їй увічі, кепкують з неї...

Ось „трясилівці” — скромні, але в виконанні обовязків непохитні, незломні: залізні! Де треба, — „снопи стелють головами, молотять ціпами харалужними, на тоці життя кладуть, віють душу від тіла”...

Це — Лицарі Абсурду... Їх мала жменька, та Хотіння їхнє велике, й Любов безмежна.

І жене їх ця Любов уперед — постояти за прадідні заповіти, за Землю Українську, за буйних борців, що полягли на полі слави.

Он і символ їхніх змагань.

Гуде малиновим дзвоном, виблискує золотими банями, манить пам'ятками сивої давнини.

Серце Землі Української — Київ!..

Ще один удар, ще один наступ — і це серце оживе, забється для України, понесе живі соки в усі кінці...

— Ну, Василю, завтра рішиться наша доля, — говорив Степовий до свого друга й помічника Батенюка: — Останній бій...

— Ого! Ще далеко до останнього...

— Решта вже не буде рішальна... Розумієш? Київ — головна ставка і наша і їхня...

— Ну, варило-мішало... я не надавав би такого великого значення фактові взяття якогось там одного міста... Треба, щоб армія була витривала, міцна, загартована... Це — запорука перемоги...

— Армія армією, але це боротьба народів-боротьба ідей... Візьмемо Київ — це буде перемога нашої ідеї, нашої концепції. Це буде знак, що наш народ хоче самостійного життя, своєї держави... Не дурно ж і наша армія наполовину складається з партизанів, себто — того ж самого народу...

— А ти ще не віриш — чи візьмемо?

— Та я вірю, але...

— Отож то й є: „але“!.. Для справжньої армії з залізною дисципліною ніяких „але“ не існує: наказано взяти і мусить взяти, або... вмерти...

— Ну, ну, побачимо...

Ця розмова перебігала увечорі в помешканні командира полку „трясилівців“. Степовий і Батеньюк щойно прочитали наказа командира групи; в тому наказі говорилося про плян завтрашнього бою, якого метою було б здобуття міста Києва.

— Ідім, Василю, до штабу полку... Треба виготовити наказа полкові... загріти сотні до завтрашнього вирішального змагання...

— Ходім...

В своєму наступовому розгоні Українська Армія докотилася до Києва. Як лявіна в горах з кожним метром свого бігу збільшує свій розмір, свою силу, і з малого шматка снігу перетворюється в страшну стихію, — так і вона, Українська Армія, з кожним кроком уперед побільшувалася й росла, як на дріжджах.

Хоч бранка до кадрових частин ішла пиняво, мобілізація не давала бажаних наслідків, зате щодня прибували повстанці — вже готові відділи, загони, зо своєю старшиною - отаманами, що носили такі поетичні наймення, як: „Месник”, „Хмара”, „Буря” і т. п.

— Бачиш, Василю, — говорив Степовий: — Нащо нам мобілізації? Нащо примусової бранки, коли сила народня і так росте не днями, а хвилинами...

— Все це добре, сто - сот - варило - мішало, але чи це справді „сила”? — відповідав питанням сумніву упертий скептик.

— Ти все сумніваєшся, Хомо невірний?

— Що ж, така вдача моя... Тай народня приповідка каже, що „курчата восени треба рахувати”...

І ось вони стали перед останнім іспитом: он вистрілює в повітря вогняна заграва, а в вечірньому сутінкові мерехтить своїми світлами мета їхніх змагань — Київ...

З фронту доносилися поодинокі лінії стріли. Тиша... перед бурею...

Лиш стало благословлятися на світ Божий, заговорила артилерія. А за годину й лави піхоти пішли в наступ.

„Трясилівці” були в центрі ударної групи. Ворожий вогонь збільшувався; кулемети горохкотіли безперестанно й сікли землю; гранати вибухали чорними снопами диму, землі, відломків, але хоробрі юнаки упертими перебіжками посувалися вперед. Кілька вдатних гарматних стрілів збили ворожі тачанки*) з кулеметами. Перестали горох-

*) Легкі вози, дорожки.

котіти смертоносні машини. Це ще більше підбадьорило завзятців.

Наступ ішов на всьому фронті.

Та ось Степовий завважив стріли з лівого боку, та в такій місцевості, де їх, стрілів, не повинно було б бути, — бо ж там мало б уже бути глибоке запілля.

— Василю, бери кінну півсотню: довідайся сам, що там таке?

— Щось підозріле, курило-мішало... — воркотав Батенюк.

Десятків зо два верхівців закрила курява пороху.

А стрілянина ліворуч збільшувалася.

Минали хвилини нервового напруження.

Видно було — щось зіпсувалося в військовому організмі. Якись ненормальні об'яви, „перебої” появилися...

Що воно? Що означає?

Тривога росла.

Показався Батенюк.

— Ну, що? Що там таке? — нетерпеливився Іван.

— „Наливайківці” наступають...

— Як? „Наливайківці”? З резерву?

— Ну, так...

— Але на кого ж вони там наступають?

— Як на кого? На комуністів... Оточували вже нас...

— Та яким же способом вони там опинилися? Там же повинні були наступати відділи отаманів „Бурі” й „Хмари”...

— Цього вже не знаю...

Прискочив гонець від командира групи. Привіз розпорядження: не посуватися далі, бо ситуація на крилах змінилася, і „трясилівці” задалеко

висунулися вперед. Отже — по можливості найміцніше закріпитися на теперішній позиції й чекати, поки вирівняється положення з боків. В усякому разі наступ припинити.

Сумно подивилися один на одного Степовий і Батенюк.

— Кажі телефоном до командирів сотень: закопатися на теперішній лінії й чекати дальшого наказу, — сказав Степовий.

Наступ припинився.

— Що сталося? — дивувалися козаки в першій лінії.

— Так гарно вдарили!

— Ще, ще трохи й Київ був би наш... „Товариші” не встоялись би...

— А тепер лежи ось тут, як колода...

(Виконуючи наказа, козаки поробили собі гнізда - окопи й залягли).

— Не інше, хлопці, як зрада...

Так перегукувалися „трясилівці” в перервах між стріляниною. Ворог так само заліг на своїй лінії. Перший етап бою закінчився.

Розгонна сила наступу уцухла. Воля заломилася. Повставала непевність, нерішучість... Це відчували всі: і старшини, і стрільці.

Та це ще було не найгірше.

Пополудне не принесло ніяких змін; ні одна, ні друга сторона не проявляла активності: орієнтувалася, підготовляла, мабуть, пляни.

Увечорі ж Степовий одержав наказа: тихо, під покровом ночі, відступити на нову лінію фронту з 10 кілометрів назад. Бо отамани „Буря”, „Хмара” і „Месник” увійшли в конфлікт із головним командуванням і залишили фронт, відкриваючи крила. Повстанці домагалися зміни уряду, введення до кабінету міністрів лівих ес-ерів; ви-

магали деклярації-маніфесту про земельну реформу („без викупу”) і т. п. державних реформ. Ділили шкіру не забитого ще ведмедя. Коли головне командування вказало їм на недоцільність і несвоєчасність таких домагань, повстанці опустили позиції, обвинувачуючи уряд в буржуазності й контрреволюційності. Отже для дальшого наступу потрібне нове перегрупування сил. Покищо армія відходить трохи назад.

Так поясняв наказ ситуацію, що витворилася.

— Сто-сот ясных чортів! Курило-варило-мішало!.. А що? Не говорив я тобі! — закричав Батенюк по перчитанні наказу.

— Прокляття! — з розпукою вигукнув і Іван. Руками вхопився собі в волосся, а з його уст перший раз за весь час боротьби вилетіла соковита московська лайка.

XVII.

Заломився наступ.

Чорною гадиною підкралася до сердець во-яків зневіра. Зрада повстанських отаманів викликала неспокій в армії. Частини хвилювалися, боєздатність упала.

Ворог помітив це. Зміцнив свій натиск, — і Українська Армія почала свій відворот на Поділля.

Якось „трясилівці” були в глибокім армійським резерві. І трапилося їм кватирувати в місті В.

Тисячі ріжних думок обхопили Степового, Мері, Батенюка.

Мері довгий час хорувала на нервовий роз-

стрій і знаходилася в армійському шпиталі. Видужавши, короткий час перебувала в дивізійному обозі другого ладу. Втім почався відступ.

Тепер, коли полк був на відпочинку в глибокому запіллі, Іван і Мері опинилися разом. Степовий віднайшов своє давнє мешкання, наскоро відремонтував, привів до порядку — спогадами давніх щасливих хвилин думав загоїти сердечні рани жінки.

Як командант залоги міста, Степовий ранки проводив у канцелярії, полагаджуючи справи ріжних сторін; вечорі перебував з Мері. Часом до них заходив Батенюк. Витворювалася ілюзія мирного життя.

Та перебуваючи ранками при виконанні своїх службових обов'язків, Степовий не устежив, як до його приватного помешкання почали заходити якісь люди. Між ними були Коган, Бернштейн.

Одного ранку до командатури прибула делегація від кількох сусідніх громад. Селяни.

До них вийшов Іван.

— Добридень, люди добрі! Що скажете? — щиро привітався.

— Ми до вас, пане полковнику...

— Громади, значить, уповноважили...

— Сили вже нема терпіти, — додав третій делегат: — Хоч у ліс утікай... Поїхав я орати... час же не жде — тікає... А мене перестріли — і не проси... „Давай коні!” — тай годі... Жити нема як...

— Розкажіть докладно... у чім справа — запитав Іван.

— Зобиждають нас дуже, пане, — почав перший дядько: — Я свою чергу відбув... по правильному... квиток маю.. А додому не доїхав — знову забрали коні...

— І сіно забирають... і овес... — підтакував другий делегат.

— Та хто це забирає? Як? І... чого ж ви власне хочете?

— Ми... що ж?.. ми нічого, пане полковнику... Як треба, то й треба... не відмовляємося... в чергу... Але тепер почали хапати фіри і на полі, і на дворі, і на дорозі... Чиста напасть... сили нема..

— Та хто ж це робить?! — скрикнув Іван.

— А ваші банди... петлюрники...

— Дядьку, що ти говориш?! Які банди?

— Салдати...

— Які салдати?

— Ваші... українці...

— О, Боже! — заломив руки Іван: — „Ваші“! „Українці“! А ви хто ж, дядьку: татари? німці?

— Та де? Ми православні...

— А ти ж, дядьку, чуєш, як я до вас говорю? Так, як і ви до мене... І я, і ви, ми всі українці...

— Може бути... Де ж нам знати?

— І наша армія — то ж ваша рідна...

— Так... так... рідна... — погоджувалися дядьки.

— Ми ж бємося за вас... Щоб вам краще було...

— Розуміємо... звісно, що так... Отож, пане полковнику, якби ваші не кривдили нас... Щоб, значить, у чергу... по закону... Ми й наших большевників так само просили... бо жити не можна...

— От що, люди добрі, — сказав Іван: — Знайте, що ніхто не має права самочинно брати в вас коні, фіри... тільки через війта... А він уже буде призначати чергу. А як хто буде в вас вимагати — не давайте й заявляйте про це війтові, або старшому військовому начальникові, що буде в селі...

Ніхто не сміє вас кривдити... Розумієте? Такий наказ є...

— Розуміємо... Дякуємо... Дай вам Боже здоровля, — загомоніли делегати.

— Якби, пане полковнику, — додав один: — щоб у нас не брали сіна, вівса, збіжжя...

— Таж ніхто й не має права брати... Тільки постачання може купувати... за гроші...

— Та там якісь купують... але грошей не дають... тільки якісь квитки... Нам хоч би „лопатки” чи „фейгели”... Жиди беруть... А то соли нема за що купити...

— Ну; тут я вже нічого не можу зробити.. — сумно озвався Степовий.

— Так... значить: пропало? — зідхнув делегат.

— Чому пропало? По тих квитках ви одержите гроші... в скарбниці...

— Так, так... одержимо... — безнадійно махнув рукою другий.

Третій додав:

— До хати заходять салдати, беруть молоко, сир, масло, яйця... усе чисто... Чи не можна б припинити?..

— Знову?.. Я ж вам уже сказав: коли буде яка кривда, звертайтеся до війта, або до старшого військового...

— Так... розуміємо... — разом заговорили дядьки, переступаючи з ноги на ногу: — Значить, звертатися... Ну, що ж — дякуємо й за це... Звиніть, що потурбували... Прощавайте...

Ніяково постояли й вийшли.

Сумні думки обхопили Степового.

— Боже, який жах! Який жах! — шептав він, притуляючи гаряче чоло до віконної шиби.

— Ну, що там ще нове? — запитав Батенюк, входячи й чуючи останні Іванові слова: — Що там за жахи?..

Степовий обернувся.

— Розумієш, Василю: прірва!.. Витворюється фатальне непорозуміння! І верхи й низи рубають сука, що на ньому сидять... Що ж воно буде?

— А що таке? Що трапилось?

— Селяни були... скаржилися на поступовання війська...

— Сентименти.. Всюди так роблять... Інакше не можна...

— Ах, Василю, — все можна, коли б кожний болів душею за народні кривди та сумління мав... Жах... один жах...

Ввійшов адютант.

— Пане полковнику, там ще делегація чекає...

— Яка?

Від місцевої жидівської громади..

— Чого вони хочуть?

— Не знаю... Кажуть — до самого пана полковника мають справу... Як накажете?

— Просіть сюди... Залишайся й ти, Василю...

Адютант вийшов, а за хвилину в кабінеті були вже представники жидівської громади.

Привітались.

— Чим можу служити? — запитав Іван.

— Вибачте, пане полковнику, — почав старший сивавий жид, — що ми вас турбуємо... Але ж ми вас здавна знаємо — тому й насмілилися до вас зайти...

— Прошу...

— Ви самі знаєте, які небезпечні тепер часи... Ой, ой, ой... А скільки вже прийшлося жидам перенести!

— Ну, й чого ж ви хочете? Кажіть одверто...

— Пане полковнику, ми розуміємо, яка тепер іде боротьба... Ми розуміємо, що вам треба грошей... багато грошей... Ми вам дамо...

— Мені нічого не треба! — гаряче запротестував Іван.

— Не вам, пане полковнику, а на армію... Все дамо... Тільки ми самі.. через начальство...

— Щоб реквізицій не було, — сказав другий.

— Погрому боїмося... було вже... — додав третій.

— Панове, ви ж мене знаєте... Я сам застрілю першого, хто насмілиться до грабунку!

— Пане полковнику, ми вам віримо... А що робиться у вас за спиною?! Отож жидівська громада міста доручила нам прохати вас — взяти її під опіку... Ну, збільшити там охорону, чи що... Ви самі краще знаєте. А всі податки ми виконаємо, і все дамо: і грошей, і сукна, і взуття...

— Дякую, панове, жидівській громаді за готовість допомогти нашій Армії... А за погром чи насильства не бійтеся: я збільшу охорону, й ніяке шумовиння не посміє показатися...

Делегати почали кланятися й дякувати.

— Тепер ми спокійні... Дякуємо вам... Вибачайте за турботи...

— Всього кращого, панове, — прошу заспокоїти грсмаду...

Делегація вийшла.

— Сьогодні якийсь фатальний день... — почав Іван, нервово ходячи по кабінеті: — Ніби всі змовилися виказувати негативне відношення до нашої Армії... Де ж той ґрунт, на яким можна б опертися?

— Заспокійся, — казав Батенюк: — Війна всюди однакова... Це не баль... А жиди — це лиси, хитрі, підступні... Їм найменше вірити...

В сусідній кімнаті почувлися якісь оклики, ворохобня. Нагло двері відчинилися й до кабінету увірвався якийсь дід, у лахмітті, зарослий сивою бородою. Він відбивався від козаків, що не дopusкали його до кімнати.

— Пане полковнику, це якийсь божевільний... Що з ним робити? — почав один козак.

— Нічого... Я побалакаю з ним.. Ви йдіть до тієї кімнати...

Козаки вийшли...

— Ви тут старший начальник? — почав тимчасом дід.

— Я, — озвався Іван: — чим можу слухити?

— Я зо скаргою до вас... Тільки тихо... Ша! Щоб ніхто не підслухав...

— У чім справа?

Дід таємничо усміхнувся.

— Прийшов скаржитися на дружину... Вона хоче видати мене гайдамакам...

— Хто ви?

— Я?! А ви хіба не бачите? Мішок!..

— Який мішок?

— З золотом... Не вірите? Попробуйте!.. Я золотий... О, я весь світ можу опанувати...

— Дійсно божевільний, — замітив Батенюк: — Ну, і що ж ви хочете?

— Я прийшов просити, щоб ваші гайдамаки не сполохали моїх молодих... У мене весілля... Пане начальнику, прошу до мене на весілля...

— Хто ви? Хто ваші молоді? — питав Батенюк.

— О, я маю тепер багатого зятя... Соломона...

— Ну? — допитувався Василь.

— Я віддав за нього свою Мері... одиначку...
Вона таки послухала мене...

Степовий стрепенувся.

— Соломон! Мері! Що таке?!

Підійшов ближче, приглянувся незвичайному прохачеві — і крик жаху прорізав кімнату:

— Пане Моргенштерн! Павле Мойсейовичу!
Це ви?!

Гість уперто заперечив:

— Ні, ні, ні!.. Я мішок... мішок... Не чіпайте мене! Я не віддам свого золота! Воно моє! Моє!!!

Хижо вишкірився, найоржився, як до оборони...

— Василю, що робити? — сплеснув руками Степовий: — Його не можна випустити... Ще Мері довідається... Яка жахлива жертва часу!..

— Я відвезу його до лікарні, — запропонував Батенюк.

— Це добре... Тільки як його взяти?

Батенюк підійшов до Файвеля.

— Ви запрошуєте нас на весілля? Добре... ми згодні... Ходітьте... Ми з вами поїдемо наперед, а пан начальник приїде потім...

— А ви не віддасте мене гайдамакам? — недовірівло питав нещасний.

— Ні, ні! — запевнив Василь: — Ходітьте ж... Певне, гості чекають...

— Так, так, — усміхнувся Моргенштерн: — Там багато гостей... Ходітьте... Тільки тихо... тихо... бо молоді спочивають... Хе-хе-хе...

Він і Батенюк вийшли.

Поденерований і змучений Степовий покликав адютанта.

— Пане поручнику, сьогодні я більше нікого

не приймаю... Йду додому... Якби надійшли які пильні розпорядження, прошу дати мені знати...

— Слухаю...

— Ну, до побачення...

...Скорою ходою поспішав Степовий додому.

— За всяку ціну її треба уберегти від зустрічі з батьком. Це було б жахливе! Нерви розшарпані... Ледве прийшла до рівноваги... Була б катастрофа, якби побачила...

Думки, мов блискавки, пролітали в розпаленім мізку. Мимовільно прискорював ходи.

Ось і вулиця Революції.

Ввійшов до свого помешкання.

Мері в кімнатах не було.

— А де пані? — звернувся Іван до джури.

— Пані вийшли ще рано й не поверталися...

— Цього ще бракувало... — мурмотав Іван, входячи до світлиці.

На столі побачив коверту.

Тривожне передчуття обхопило його.

Заадресована до нього.

Руки тремтіли, коли розкривав листа.

Глянув. Пробіг очима.

Червона барва покрила лице.

Ноги підкосилися.

Тяжко зсунувся на крісло, безсила голова схилилася на стіл.

„Дорогий Іване, — стояло в листі: — Коли це читатимеш, я вже буду далеко. Не старайся мене шукати: однаково не знайдеш... Тай пощо? Вір мені: я кохала й кохаю тебе якнайгарячіше... і тільки тебе... Але наше кохання є фатальне! Спільне життя потребує ширшої платформи — самого кохання замало. Твоя душа відчужилася від мене... як і моя від тебе... Твої ідеали чужі мені, може навіть — ворожі... Всіма силами душі, усім

своїм коханням я старалася притягнути тебе до себе, прищепити тобі мої ідеї. Це мені не вдалося. Голос крови, поклик століть, мабуть, сильніший за кохання... Ти це відчуваєш... я також... Наші шляхи протилежні. Хотіла я й сама відійти від боротьби, від життя й віддатися лиш своєму кохання — не сила! Єдиний вихід: мусимо піти кожний своїм шляхом... Не суди мене суворо. Я кохаю тебе, але інакше не можу... йду туди, куди кличе мене моє сумління... Прощай і не згадуй мене лихом. Твоя Мері”.

Замерехтіло в очах. В потворнім визерунку сплелися божевільний Файвель, Мері, Коган, жиди, селяни, бандити, повстанці, отамани, козаки, генерали...

Закрутилося все в несамовитім танці. Сплелося в хаос, вир.

А в гарячу голову тяжким молотом гатила одна думка:

— Фатум... фатум... фатум!..

XVIII.

За кілька днів наспів наказ: „трясилівцям” вирушати на фронт. Та далеко вирушати вже не приходилося, бо фронт докочувався сам туй-туй до міста В.

Наставала осінь — з дощами, вітрами, холодом.

Плакало небо дрібними сльозами; в чорних хмарах ховало своє обличчя, немов боялося глянути на те, що творилося на землі. Стогнали вітри; похоронним дзвоном гуділи дроти на телеграфних стовпах.

Соромливо-боляче шум ли безсилі ліси, обдерті з свого пишного зеленого убору — своєї краси й сили.

Жалісно цвірінькали горобці, перескакуючи від калюжі до калюжі на мокрім гостинці.

Чорна осінь у природі.

Та ще чорніша в Івановій душі. Охляли сили. Виснажився „дух, що тіло рве до бою”. Підтято віру, що горами двигає. Віру — в правоту свого діла, в доцільність змагань, в можливість досягнення мети.

Виконував свої обов'язки механічно, без життя, мов сновида.

— Сто-сот варило-мішало! Ну, й чого ти так охляв? — сварився Батенюк: — Розкис, як мокра курка...

— Ех, Василю!.. Краще не питай... Поглянь сам, що діється навколо...

— Що діється? Як звичайно на війні: ось тепер відступаємо, а прийде час — знову будемо наступати.

— Ти якийсь залізний... без душі...

— Та вже краще бути залізним, як з мокрої глини... Соромися..

А навколо діялися страшні речі: один ворог наступав з піночі, другий тиснув з півдня, а третій — найстрашніший — косив ряди борців зсередины. Страшні пошесті нищили квіт армії. І посувалася вона поволі на захід... на захід... в невідоме майбутнє...

„Трясилівці” міцно тримали фронт. Вони наступали, відступали, дивилися смерті ввічі, а Україні дійсно віддали „душу й тіло”. І ще не було випадку, щоб ворог розбив цей полк.

І тепер ось: зимно, мокро, непривітно, а „трясилівці” мужньо обороняють місто В.

В заставах мучаться передні стежі; решта гріється по хатках. Та як тільки ворог хоче натиснути, лави повні й дають належну відсіч.

Одного разу ворог повів скріплені атаки. Дригнула перша лінія, але, підсилена резервами, успішно повела протинаступ, відбираючи втрачені позиції.

Та ось нагло почулися стріли десь зовсім позаду — в далекому запіллі.

А от і наказ наспів від командира полку: першій лінії триматися, оскільки можливо; резервним сотням машерувати на Вербову, бо там на запілля напав повстанський отаман „Гуляй-біда” й грабує обози.

— Оце твоя „сила народня”! — докоряв Іванові Батенюк: — Сто-сот мішало-курило!.. Вішати! Вішати без милосердя!.. Тхорі! Підлі, підступні зрадники!..

Ще ніколи не вів Батенюк сотень у наступ з таким завзяттям, як тепер — на свого дамашнього ворога.

Та ситуації не можна було врятувати: пришлося вночі опустити місто В.

На відпочинок зупинилися в 10 кільометрах на захід від В.

Рано сотник першої сотні рапортував Іванові:

— Вночі, пане полковнику, з першої чети втекло кілька дезертирів...

— Хто такі? — скрикнув зацікавлений Батенюк.

— Сватенко, Шишко...

— Вони!!! А що, Іване, бачиш!..

— Підмовляли всю чету, але з ними пішли ще тільки два козаки... Утекли в повнім умундуванню й зо зброєю, — доносив далі сотник.

— Я так і знав! Паршива вівця може все стадо зіпсувати... Ну, та вони ще попадуться нам у руки!..

— Залиш, Василю, — сумно озвався Степовий: — Що там значить кілька одиниць, коли мільйони глухі, сліпі, німі?!

— З одиниць мільйони складаються..

Чорні дні настали для Української Армії.

Як ранений лев, відступала вона перед удесятеро сильнішим ворогом, зализуючи рани й, коли треба, вишкірюючи зуби, кігті. Аж нарешті спинилася, стиснена з усіх боків, у страшнім „чотирикутникові смерті”.

Та не відступ, не втрата терену страшна. Інший, грізніший, ворог підступно підкрався й нищив здорове тіло армії. Зневіра, розпука та їх жахлива сестра: чорна зрада.

Ось рознеслася чутка, що отаман Блакитний перейшов до більшовиків та цей захопив із собою державний скарб

А тут, як луна, нова вістка: отаман Тамусенко пробував напасти на уряд, арештувати його й зробити державний переворот.

І почали діти одної Неньки самі на себе „крамолу” кувати, а чужі з усіх сторін приходили „з побідами” на Землю Українську...

Невесела година настала.

Кирина й розбрат „поскочили” по Україні — „жирна печаль” потекла степами.

І казав брат братові: „Це — моє, а то моє ж!”, а про „мале” почали говорити, що це — „велике”!

Гинуло у взаїмних „межиусобицях життя дажбожого внука”. Не чути бадьорої пісні — лише гайвороння буйно грало, ділячи собі трупи.

Сум... чорний сум розлився широко...

О, Земле Українська! За шеломянем єси!..

XIX.

— Отже, панове старшино, мусимо признати, що перший етап боротьби за створення самостійної української держави — так би мовити період регулярної збройної боротьби — закінчився... Цю боротьбу ми програли.., і далі її вести не в силі...

Похилилися сумно голови, спустилися додолу очі, а на лицах виступили румянці... І це в них — у цих ветеранів, провідників Української Армії, що не раз вели її до перемоги.

А голова держави й начальник провідник армії казав далі:

— Ми вже нічого не маємо... Не маємо терену, бо на цій малій шматочковій рідній землі, що ще займає наша армія, й повернутися нема де... А ворог тисне з усіх боків... Не маємо людського резерву для поповнення наших рядів, що — ось самі бачите — ріднуть і топляться, як віск. І не зовнішній ворог нищить нас, а внутрішній: страшні хвороби фізичні й пошесті моральні — розпука, зневіра, одчай... Погляньте тільки, скільки ваших товаришів — провідників, командирів — лежить у тифозній гарячці... навіть невідомо де?.. Генерал Владиченко, Васильський, Оверьянович, Табачник, Матківський і багато інших — де вони? Й хто їх заступить?.. Ріжні самозванні отамани й отаманчики відпали, втекли, як щурі з корабля, що тоне... А скільки слабодухів потягли вони за собою! Не маємо ми й грошевих засобів — бо ось останній державний скарб підступно ограбував отаман Блакитний. Як бачите — положення тяжке...

Тихо, непорушно сиділи суворі вояки...

Голова наради продовжав:

— Чому ми програли, панове? Причин ба-

гато... їх зясує історія. Найголовніша та — що народ не піддержав стихійно змагань молоді армії... Не зрозумів, не відчув усім серцем наших ідеалів — і здебільша був до нас байдужий, а навіть часом і... ворожий... Мабуть ще велика сила впливу на нього російських чарів... чи дурману... як хочете.. Не звільнився ще духово від облуди „спільного котьолка” тощо... Отже стоїмо на краю провалля... І що ж нам робити? Чи припинити боротьбу?..

— Ні!!! — вирвалося однодушно з усіх грудей: — Ніколи!

— І я такої самої думки... Багато ми втрапили... але не все... Нам лишилася наша честь... наша гаряча любов до України... А найголовніше те, панове, що ми ще маємо шаблю в руці — а значить Козацькая Мати, наша Україна, ще не вмерла!

— Слава Україні! — гучно озвалися присутні.

— Значить, вестимемо дальшу боротьбу?

— Так!

— Тоді подумаймо над ситуацією й накреслім плян тої боротьби... Про регулярну війну нема мови, очевидно треба шукати інших метод.. Я тут хочу познайомити вас із станом що витворився на Україні... Там тепер змагаються дві силі — наші дотеперішні вороги — червоні й білі москалі. З нами вони вже не числяться... ми для них не існуємо, — мовляв, жовто-блакитної небезпеки вже нема... Ну, що ж, це для нас сприятлива обставина... Хай бються... хай нищать себе взаємно... Друга річ та, що білі й червоні вже далися в знаки нашому народові... Він уже пізнав, мабуть, хто для нього друг, а хто ворог. Очевидно, що до нас буде вже інакше відноситися, як дотепер. Але все

це промовляє за те, що ми повинні бути там... на широких степах України... в глибокому запіллі... Отже переходимо на боротьбу партизанську... Так?..

— Так... Іншого виходу нема, — притакнув дехто.

— Якщо так, панове, то мусимо реорганізувати армію і, не гаючи часу, рушати в похід...

— Так, це правда, — кинув найстарший генерал Павличенко: — рух і чин це єдиний для нас тепер рятунок від фізичного й духового знищення...

— Ідемо до ворога в пащу, — казав далі голова держави: — На кожнім кроці чигатимуть на нас смерть і небезпеки. Отже прошу оголосити воякам, що вони вільні від присяги й можуть іти, хто куди хоче. А за мною хай іде добровільно лиш той, кому боротьба й смерть за Україну дорожча від життя... Частина греба, по можливості, звільнити від обозів... Більше зорганізувати кінноти... Піші хай будуть кадри... Бо коли наші пляни й сподівання здійсняться, і наш народ громадно повстане за свою волю — то для майбутньої великої армії ми повинні мати певний загартований хребет, основу... Наш уряд буде закордоном, армія виконуватиме свою місію самостійно. Головним командувачем армії і моїм заступником призначаю генерала Павличенка... Тепер, панове генерали, прошу виготовити плян компанії, щоб на завтра можна було видати наказа армії й приступити до роботи...

*

Другого дня в „чотирикутнику смерти” ожило життя.

— Чули, хлопці, вирушаємо в похід...

— Куди?

— В наступ... на Україну...

— Та як же? Ворог навколо!..

— Ова! В однім місці прорвемо фронт, і ходу далі! Хай нас ловить... На партизанку підемо...

— Слава Господеві, що надумалися, а то чисто тут би вигинули, як мухи..

Слабодухий елємент з армії відійшов. Та, правду сказати, по утечі повстанських отаманів зо своїми „хлопцями”, цього непевного елєменту було вже мало. Хіба що частину немуштрових треба було відпустити додому, а хворих залишити по хатах...

Все здорове пішло на поклик начального проводу армії — „голови свої покласти за Україну, або шоломом попипи синього Дніпра”...

І в „трясилівців” — рух. Число сотень зменшували, але якість їх підвищували. Збільшували кінну сотню, доставляючи до неї коней з обозу, а вояків з піших сотень.

Думка: „повертаємося на Україну!” — окрилювала і козаків, і старшину.

— Ще не все пропало! Ще покажемо себе ворогам-москалям!.. — лунало всюди: Хай не тішаться, що вже поховали нас! Вже померла Україна”!.. Чекайте — ще передчасно співати!

— Сто-сот, курило-варило! — весело вигукував підполковник Батенюк: — Хлопці немов переродилося.. Наче хто сили свіжої влив... Ех, велике то слово: надія!

А в хаті, що правила за канцелярію чи то штаб полку, Батенюк говорив до свого приятеля й командира Степового:

— А бачиш, Хомо невірний, — ось ми й знову рушаємо в наступ..

Іван криво усміхнувся:

— Що з того, Василю, коли десь у глибині душі загніздилися сумніви й гризуть її... Якийсь порожній я... без змісту...

— І люблю я тебе, Іване, — і добрий ти, і розумний, і свідомий, і хоробрий... І все, що хочеш... І навіть приятель мій... Але так і видно, що ти „військовик воєнного часу"... не пройшов старих касарень... Сто-сот ясних чортів! Військовому чоловікові не вільно сумніватися! Вільно тільки наказувати, або виконувати накази!..

— Ну, ну, не воркоти... вгамуйся, — вже трохи веселіше усміхнувся Іван. Бо Батенюків життєвий стоїцизм і примітивізм йому якраз подобався, тішив і заспокоював у хвилинах зневіри.

*

І сталося одної ночі...

Українська Армія, що, на думку ворогів, уже конала, вже не існувала, — проявила життєздатність.

Вихопилася з тяжких обіймів вужа-давуна, вивинулася з петлі, що її вже зашморгували на ший москалики.

Правда, зменшена чисельно, але скріплена духово — прошмигнула в „ворота" поміж червоними й білими й за одну ніч опинилася на сорок кілометрів у запіллі білих.

Поки вороги доглипалися, що сталося — українці ще „взяли" сорок кілометрів, і так почався славний Піврічний Похід у ворожому запіллі по широких просторах України.

І здивувалися читачі московських газет на вістку, що та українська армія (чи там по їхньому „гайдамацкія банди"), що її вони вчора поховали, — сьогодні з'явилася там, де її найменше сподівалися. Та ще й як почала даватися в знаки!

Затремтіли ворожі менші й більші залоги, запалали військові склади, загомоніли села, ліси...

Приголомшений ворог не знав, що робити. Більших сил не міг стягнути, бо ж війна з червоними розгарялася не на жарт, і білий фронт уже тремтів. Тай не знати — куди кидати військо, бо ж Українська Армія перетинала вздовж і впоперек простори України, роблячи несподівані й великі переходи.

Настав хаос у запіллі білих.

І не витримали вони. Почали відступати, на південь, до Чорного моря.

Не стямилися українці, як опинилися уже і в запіллі червоних.

Унікаючи більших міст і залізниць, Українська Армія маневрувала більше селами, числячи на піддержку й прихильне відношення селянства.

І справді — села радо приймали українців: і гостили, і харчували, і помагали всякими способами..

Але ..

Захоплення ідеєю української державности не було. Хитрі дядьки чекали: ану, побачимо, чия візьме! Й сиділи по хатах, як і два роки перед тим...

Стало ясно для проводу армії, що на загальне, стихійне народне повстання не можна числити і що, поки червоні розправляться з рештками білих москалів, треба прокладати собі шлях до відступу. Бо ж боротися горстці вояків з мільйонами не під силу!

І почала армія посуватися поволі знову на захід...

Одного разу, відступаючи, „трясилівці” зробили несподіваний наскок на місто У. Захоплення міста було таке нагле, що червоні не встигли вивезти ані ріжних складів державного майна, ані установ; попало в полон багато червоноармійців, ріжних урядовців, а між ними й члени повітової „черезвичайної комісії” („че-ка”).

Наступ на місто відбувся над вечір, а другого дня рано адютант ропортував Іванові:

- Пане полковнику, дозвольте донести...
- Що там? Прошу...
- Наказ від командира дивізії...
- Ну?
- Нам тут призначено два дні відпочинку...
- Добре... А ще що?
- Телефонограма... в справі арештованих...
- Ану, давайте ..

Адютант подав записку.

Іван прочитав: „Арештованих, яко ворогів народу, віддавати під наглі суди. Комісарів і чекистів розстрілювати. Присуд виконувати впродовж 12 годин. За невиконання наказу — відповідальність по закону воєнного часу”...

— Ой, Боже, Боже... — зідхнув Іван: — І знову суди... розстріли... кров... Багато в нас арештованих, пане поручнику?

— Арештованих є досить, але під наглий суд мають стати троє: два комісари й широко-знана чекистка „Червона Роза”...

— Жидівка?

— Усі троє жиди...

— Фатально... Якась зла іронія долі! А чим же відома та... „Роза”?

— Як немилосердна чекистка... Про неї жахи

розповідають, як вона нищила українців.. Якийсь упир... Ну, і що накажете робити, пане полковнику?

— Нема ради, пишть наказа про воєнно-польовий суд... Пополудні... Присуд подати мені...

— Слухаю...

*

В сусіднім помешканні (будинок якоїсь школи) відбувся суд.

За столом — три старшини: судді. Окремо, проти себе, ще два: прокуратор і оборонець.

Вартова чета козаків при зброї.

Суворі, поважні лиця. Тут смерть віє своїм чорним крилом.

— Панове судді, — почав голова суду: — Насамперед мушу познайомити вас із наказом, що його сьогодні одержано від командира дивізії...

І він перечитав наказа про наглі суди над ворогами народу.

— Отже, як бачите, — казав голова далі, — наказ говорить ясно... Нам треба тільки встановити: чи арештовані дійсно комуністи, а зокрема — провідні комісарі чи члени „чека” — і по всім... Тай справа, здається, зовсім проста... Ось тут і документи і фотографії, що їх захопили в канцелярії „чека”... Прошу поглянути.

Старшини почали розглядати папери й фотографії.

— Гм... — похитав головою один суддя: — Так оце прославлена „Червона Роза”! Гарненька жидівочка... таке миле, симпатичне личко — тож то звірюка! Скільки вона знищила наших!

— Та чи є докази, що саме вона нищила? — промовив оборонець.

— Ціле місто говорить...

— Ну, говорять часом багато зайвого, — вчепився оборонець: Треба обережно... уважно підходити до справи...

Озався прокуратор:

— Вони нас не милують, а ми будемо церемонитися?! Око за око, зуб за зуб! Документи ясно кажуть...

— Іншого виходу нема: розстріл! — поважно сказав голова суду: — Але почуємо, що скажуть самі арештовані... Гей, варто! Прошу ввести сюди підсудних!..

За кілька хвилин сторожа ввела до кімнати трьох арештованих.

— Прошу підступити ближче, — звернувся голова суду до одного з мужчин: — Як ви називаєтеся?

— Беніямин Моргенштерн...

— Скільки вам років?

— Двадцять...

— Ісповідання?

— Ніякого...

— Ви член комуністичної партії?

— Так...

— Що примусило вас вступити до партії?

— Переконання..

— Яку відповідальну посаду ви займали?

— Був головою повітової „черезвичайної комісії”...

— Прошу занотувати це! — крикнув прокуратор: — Справа ясна!

— Так.. зовсім ясна... — притакнув голова суду: — А ви хто? — звернувся він до другого мужчини

Той тремтів, як у пропасниці...

— Я... я...

Зуби клацали, не міг вимовити слова.

— Ну, як же ви називаєтеся? — знову запитав голова.

— Со .. Со... ломон К-к-ко-ган. .

— Скільки вам років?

— Двадцять вісім...

— Ісповідання?

— Мойсейове...

— Ага... Ви комуніст?

— Ні, ні! Ніколи не був комуністом, — гаряче заговорив той: — Я бідний купець...

— А цей документ вам знайомий? — озвався другий суддя, показуючи Коганові папірчика, що його взяв зо стола.

Соломон ще більше затрусився.

— Господин старшина... мене примусили... Я не хотів... Що зробити? Така влада була...

— Ви були тайним агентом чека? — запитав голова.

Коган упав навколішки.

— Господа офіцери... помилуйте... Я бідний комерсант...

— Прошу занотувати: обвинувачений прохає помилування, але не заперечує факта, що був агентом „чека”.

— І з цим справа ясна, — сказав голова суду: — А ви як називаєтеся? — звернувся він до жінки: — прошу виступити вперед...

Виступила на кілька кроків. Молода, прегарна, з блискучими чорними очима.

— Меріям Моргенштерн...

— Скільки вам років?

— Двадцять три...

— Ісповідання?

— Ніяке...

— Ви служили в „чека”?

— Так... Була слідчим по боротьбі з бандитизмом і контр-революцією...

— Ви присуджували до розстрілу?

— Так..

— Може... й самі виконували присуди? — запитав прокуратор.

— Так..

— Ви така молода... така ніжна... Що примусило вас піти на цей жорстокий шлях? — запитав оборонець.

— Чи зрозумієте ви мене? — озвалася Мері: — У нас давно вже нема спільної мови... Я — донька багатого фабриканта.. але революціонерка, і від сімнадцятого року в лавах революції... Але правдивої революції, — що несе волю поневоленому пролетаріатові всього світу, а не маскує ріжними псевдо-революційними націоналістичними гаслами повороту до старого ладу, до старого режиму... Адже тільки вивіску міняєте, а суть лишається дореволюційна...

— Ну, пані, ми інакшого погляду на це... — перебив голова.

— Знаю... але це ще не все, що я хотіла сказати... Ваша непотрібна боротьба з червоною революцією розбуркала темну силу бандитів, грабіжників, погромщиків. На моїх очах бандити задушили мою матір... Батько збожеволів... Я дала собі слово — помститися. І я нищила без жалю це шумовиння... і... їх ідейних керманичів... чи спринників...

— А кого ж вважаєте за таких? — запитав голова.

— Всіх, хто бореться проти комунізму...

— Значить, і нас — Українську Армію?

— Так...

— Ну, то досить... уже ясно...

Тай, справді, справа була ясна. Ані прокуратор, ані оборонець нічого ані додати, ані змінити

не могли. Обвинувачені самі призналися до того, про що так виразно говорив наказ. За кілька мінут голова прочитав присуд: „На підставі наказу вищого командування й по закону воєнного часу, воєнно-польовий суд полку ім. Тараса Трясила засуджує обвинувачених таких то, яко ворогів українського народу, на кару смерти через розстріл. Присуд виконати впродовж 12 годин”...

Коган зарідав. Кинувся навколішки, простягав руки.

— Господа офіцери... я невинний... Я заплачу вам мільйони... мільярди!...

— Вартові, виведіть засуджених... Збільшити охорону їх...

Мері й Бень упали собі в обійми, поцілувалися й мовчки вийшли. Коган був непритомний, його козаки вивели під руки.

— Тепер, панове, прошу підписати присуд.. О... Так... І оголошую засідання суду закінченим...

*

Одне, що місце суду (оце саме місто У.) було таке випадкове; друге — й старшини полку таки змінялися: одні вибували, другі прибували; третє — що й дівочого прізвища Мері ніхто тут не знав. Одначе сталося: суд „трясилівців“ засудив на кару смерти особу, що була близька до їхнього улюбленого командира.

Та присуд пішов на затвердження до нього ж. Вечір.

Ось Іван сидить біля стола й при світлі лампи переглядає документи, що відносяться до сьогоднішнього суду. Справа торкається людського життя.

Невеселі думки пробігають в його голові.

— Жах... жах... — бе думка: — Мушу підписати, і трьох людей нема... з їхніми думками, мріями,

коханням... І хто мені дав право нищити життя?
І нагло скочив. Дикий крик вирвався з його
уст:

— Що? Що це?! Бень? Мері?! Вона? Вона
тут?! Її розстріляють? Боже!...

Вхопився руками собі в волосся. Завмер. По-
чав міряти кроки... Метався, як ранений звір. На-
решті хутко вийшов з хати. А за кілька хвилин
повернувся — та не сам з ним була Мері...

— Мері... ти? — більше нічого не міг вимо-
вити...

І Мері почувала себе ніяково: несподівана
зустріч її приголомшила.

— Я й не знала, що ти тут... Мене так не-
сподівано арештували...

— Мері і ти... ти... чекистка?

— Так...

— І це тебе присудили до розстрілу?

— Так... і Беня... і Соломона...

— І... і тебе розстріляють?

— Тобі краще знати... Дозволь сісти... Я вто-
милася... ледве стою...

Ах, прошу... прошу... сідай... ось тут...

Сіла. Обсервувала. Тисячі думок, тисячі пля-
нів народжувалися в її голівці. Шукала, за який
зачепитися.

А Іван питав далі:

— Мері... чого ти пішла в чека?

— Іванцю... сядь тут... біля мене... Це ж мо-
же в останній раз...

Степовий сів біля неї. Взяла його за руку.
Надія загорілася в очах.

— Іванцю, я — та сама, — почала щиро: —
душа моя — та сама, і серце — також.. В ваших
очах я — чекистка, упир. А в очах інших — міль-
йонів пролетаріату — я революціонерка й борець

за світлі ідеали. Я свідомо пішла на цей шлях... залишила тебе — принесла в жертву своє кохання... Чекай... вислухай мене, — додала вона три-возно, почувши, як здригнувся Іван...

— Кажі, кажі... я слухаю...

Певніше почала далі:

— Революція зійшла на манівці... породила, розбурхала темні сили... На моїх очах задушили маму... батько збожеволів... І скільки є таких божевільних жертв звірячого інстинкту?! Темні сили контр-революції використовують розбурхану стихію для досягнення своїх цілей: реставрації старого ладу. Я мстилася... нишила сміття... Але, вір мені: на моїм сумлінні нема крові чистої, невинної... Навіть у боротьбі з контр-революцією українською я не покарала ні одного ідейного борця... ні одного українського революціонера... Моє сумління чисте...

Увесь свій досвід, усю силу обсервації й інстинкту напружувала, щоб промостити шлях до Іванового серця. Бо й знала трохи його вдачу. І помітила, як м'яшав суворий погляд його очей.

Сумно додала:

— Але моя карта бита... Та я не жалкую... Життя стало для мене непосильним тягарем.. Що скоріше, то краще... Розстрілюйте... Одного шкода, — сумно зідхнула: — Тебе! Я все так само кохаю тебе...

— Прокляття! Фатум! — заломив руки Іван:— І чому наші шляхи протилежні?!

— Не вагайся, Іванцю... Я вже звикла з думкою про смерть... Готова до неї...

— І я мушу закрити ці оченята, що так кохають?!

Спочатку взяв її за руки, потім обняв.

Заіскрилися її очі. Румянці залили щоки. По-

чула свою силу. Пестячися притиснулася до нього.

— Ах, кохають, Іванцю... В обличчі смерти кажу тобі щиро: кохають! Милий!..

Жагуче його поцілувала.

І справді вона кохала!

Не витримав і Іван. Чув, як кров прилила до голови. Жадобою загорілися очі. Сп'янів від її близькості, від запаху й тепла її тіла. Тремтливі руки потягнулися до стану, а спрагнені уста до її уст.

— Моя Марусенько!

— Цілуй, цілуй,— пристрасно шептала:— І я буду тебе цілувати! Це ж — остання ніч... наша ніч... Випемо до дна келіх кохання..

Гаряче його цілувала.

Вирвався. Скочив.

— Ні! — закричав: — Ви будете жити! Досить крові! Досить жертв!..

Хутко підбіг до стола, несамовито почав рвати папери.

— Геть зо своїми жорстокими вироками! Ви — вільні!

— Іване, що ти робиш?

— Знаю, що роблю... Чекай... я зараз повернуся...

Хутко вийшов.

І перемога, і щастя, і кохання світилося в її очах.

— Буду жити.. буду жити, — шептала: — Він кохає!..

Чула, як у жили, в усе тіло повертається жада життя.

Чекала... чекала...

Прибіг Іван.

— Готово! Вони вільні... і Бень, і Коган...

Тебе я сам відправлю в безпечне місце... Хіба ж я можу затьмарити ці оченята! Ти — моє щастя... моє життя... Кохаєш?..

Обняв, пестив, цілував...

— Ввесь час думала про тебе... чекала тебе.. Коханий!..

Пристрасно притиснулася до нього.

— І я рвався думкою до тебе — гаряче й він казав: — Не міг собі простити, що тоді не допильнував тебе... А тепер! Скоріше себе згублю, а тебе не втрачу!

— Коханий, я боюся за тебе... Ти відповідатимеш... Тобі небезпечно...

— Е-е, що там... Така хвилина варта життя! Хіба ж може хто розуміти, яке це щастя цілувати оці зірочки очі, оці устони́ка, цю шийку...

Взяв її на руки, як дитину, переніс до отомани.

— Але ж, Іванцю...

— Залиш, Мурочко... Тепер не треба ні слів, ні міркувань... Хай вогонь кохання спалить нас...

— Хай буде, що буде, а ця ніч наша... О, милий!..

І як помітила, що пестоші Іванові ставали що-раз палкішими, тільки пристрасно прошептала:

— Бозсоромний... пригаси хоч лямпу...

Іван хутко пригасив лямпу.

Сірий присмерк сховав у собі тайну кохання... святого кохання... грішного кохання... Містерію життя...

XXI.

Другого дня, немов блискавка, облетіла ввесь полк вістка: засуджені чекисти втекли!

Як воно сталося, ніхто не знав. До вартівні ніхто не заходив, — лише вартовий старшина

контролював та командир полку заглянув. А проте вони зникли. І сліду не лишилося...

Слава „Червоної Рози” ще більше зросла.

— Вона, мабуть, чарівниця, — гупорили козаки - „трясилівці”: — Де ж пак, як корова язиком ізлизала...

— Як під землю провалилася..

— Вона, кажуть, крізь стіну може пройти...

Слово таке знає...

— Її куля не бере...

— Всі вони такі: Бога не признають, чортові віддалися — тож він їм і помагає...

— Ну, чорт не чорт, а мабуть добру „товариші” мають організацію: не інакше, як їм хтось поміг утекти...

— Ось тут і воюй з ними, як їм самі стіни помагають...

— Дідьче насіння...

Тай між старшиною факт утечі засуджених зробив помітне вражіння.

Навіть завжди спокійний і зрівноважений Батенюк схвилювався...

Насуплений і похмурий міряв кроки з кута в кут у кімнаті командира полку.

— Сто-сот ясных чортів! Це — страшно! Це — неймовірно!

— Тебе так вразила ця втеча? — запитав Іван.

— Так... курило-варило... Це незвичайний факт!..

— Ой, Боже!.. На кожному кроці це бачимо... Що значать там якісь три особи в обличчі подій?

— Багато значать! Це страшний факт! — якось суворо заговорив Батенюк та так глянув на Степового, що тому аж ніяково якось стало.

— Ти розумієш, Іване, — не особи важні

тут, а факт... факт... Ти розміркуй: засуджених стереже наша варта..., збільшена варта... Муха не повинна пролетіти непомічена, — а тут люди втікають... без сліду... Що це? Чудо?! Ні, сто-сот, варило-мішало! Це — зрада..., страшна чорна зрада!..

Іван почервонів.

— Ти перебільшуєш...

Схвильований Батенюк казав далі:

— Ця варта охороняє нас... ця варта стереже України, її інтересів — і в цій варті є Юди, що за гріш продають нас...

— Ти припускаєш і це?

— Неможливого нічого нема: підкупство — це звичайний засіб більшовиків...

— Ну, в цім випадку може бути й інший підклад: бачиш, тут замішана жінка, — якось роблено всміхнувся Степовий: — щось романтичне... Може бути кохання...

Батенюк спалахнув:

— Ще гірше!.. Сто-сот ясных чортів! Такий бабій не гідний назви українця! Я власними руками задушив би таку розмазню!.. За усміх... за поцілунок зрадити ідею... справу... товаришів?! Андрії Бульбенки не перевелися й тепер! Це наше прокляття, наше нещастя! І з такими характерами будувати Україну?! Фе! Гидота!..

— Заспокійся, Василю... не суди так суворо... Хто без гріха?

— Гріхи є різні... Цей не до прощення! На кожному кроці це бачимо; цей зраджує Україну для жінки, той — для прекрасних партійних соціалістичних гасел, хоч би ці гасла виходили від партій ворожих нам народів; ще інший — за почесні, що їх обіцяють їм таки ж вороги... А кожний зраджує ідейно! Що більше: навіть не вважає,

що зраджує — тільки „чесно” поступає! Страшний фатум завис над Україною... Ну, і хто ж, хто її буде будувати?! Вибачай, Іване, я такий рознервований... Треба дослідити цю справу...

— Так, так... призначимо слідство... — погодився й Іван.

— Піду, пройдуся — щось мені душно в хаті... Фу, ще ніколи так не хвилювався...

Батенюк вийшов. А Степовий — наче сам засуджений на смерть. Гострі товаришеві слова пекли його мізок розпеченими цвяхами.

— Зрадник... зрадник... зрадник.. — товклася думка: — Себелюб.. слабохарактерник.., слимак... Так, так... не нам будувати... не нам... „Не заріже батько сина за ту Україну”... Власними руками повинен був би задушити її ще тоді.. як зрадила пляни наші в В.. А я?.. Кохаю... кохаю.., і... тепер ще кохаю...

Підстреленим птахом десь у закутині душі билася надія:

— Що ж я один міг зробити, хоч би й... інакше поступав? Чи змінив би хід подій?

А сувора логіка добивала до кінця можливість виправдання:

— Винен... винен... винен... Кожний за себе відповідає... Ти повинен бути з криці... без жалю... без сентименту... Служити треба одній ідеї... їй усе приносити в жертву... Боротьба компромісу не знає... І це кохання... фатальне... І що ж? Що далі? — билася в сітях думка.

...Полудне.

Десь за містом почулися стріли. Стежі донесли, що червоні наступають, оточуючи місто. Чи то втікачі може донесли своїм про сили українців у місті? Чи то „Червона Роза” влила

завзяття й відваги в ряди приголомшених комуністів? Чи вони підтягнули нові частини?

Засурмили на алярм.

„Трясилівці” вишикувалися до бою.

Ось і наказ від командира дивізії: залишити місто й прямувати на липовецький шлях...

З тяжким боєм відступали „трясилівці” в тім напрямі.

Як усе бувало в таких випадках, — посипалися стріли з дахів, з вікон, зза парканів по вулицях.

Червоні помітили рух „трясилівців” і старалися оточити місто, щоб замкнути пастку. Сили їхні були далеко більші — вони успішно переводили свій плян захоплення українців.

Одначе Степовий і Батенюк зорієнтувалися в небезпеці. Не ввязувалися в бій. Тільки кулеметами стримували ворога, що напосідав з крил, боронячися в такий спосіб від оточення — а піхоту, обоз, гармати кинули в напрямі на шлях відступу — на липовецький гостинець. Цей гостинець проходив попри двірець й йшов далі в поле.

Уже кольона доходила до двірця й мала б щасливо висмикнутися з мішка, як з правого крила наспіло донесення, що до двірця посувається ворожий панцирний потяг — очевидно, щоб перетяти шлях відступу.

Ось і Іван, що був при головній кольоні, побачив у бінокль сіру потвору, що здалека посувалася до двірця.

Тривога обхопила Степового: надіде бронепотяг, засипле гостинець гранатами й кулями, посіче кулеметами кольону — загине полк, що так гордо й успішно ніс свій прапор. А спинити бронепотяга нема чим, бо в стежах лиш кіннота та

кулемети, гармати ж якраз відступають похідним порядком.

Гаряча думка, як блискавка, прошила Степового:

— Загине полк... загине чесне ім'я... Ні! ні!..

Метнувся конем до одного воза, схопив кілька більших ручних гранат і завернув коня в напрямі правого крила.

Помітив це Батенюк.

— Ти куди, Іване? Що ти задумав? — питав наздоганяючи його.

— Рятувати полк... рятувати... свою честь!.. — поспішно відповів.

— Чекай... туди можна післати гарматчиків — зірвати шини...

— Пізно!.. Я маю гранати... сам мушу це зробити...

— Це ж майже певна смерть... чекай...

— Я не боюсь її...

Іван трохи затримав коня. Батенюк порівнявся з ним. Схилився до нього Степовий і гаряче поцілував товариша:

— Прощай, Василю... для мене іншого виходу нема... Це я... я випустив засуджених... бо... там була... Мері... Розумієш? „Червона Роза” — то Мері... моя жінка!! А я... я кохаю її ще більше... над усе!..

— Іване, це безумство! — закричав Батенюк.

Іван грізно випростувався в сідлі:

— Полковнику Батенюк! Я, ваш командир і начальник — наказую вам: негайно обняти команду над полком Тараса Трясила! За невиконання відповідатимете по закону воєнного часу!..

Степовий потиснув коня острогами й поскакав далі.

Сумно подивився слідом за ним Батенюк, та ні-

чого зробити вже не міг. Час гарячий, ¹⁹ положення критичне — треба полк виводити з небезпечного мішка.

Уже гармати й вози проминули двірець, як десь далеко праворуч залунали два — один по одному — вибухи. Заторохкотіли кулемети, затріщали рушниці.

Ось і піхота проминула двірець. Кольона потягнулася далеко в поле, а незабаром і сховалася в закруті за ліском.

Аж тепер показалися охоронні стежі: кіннота й кулемети на тачанках.

Настав вечір.

Зробили перехід з десяти верстов.

І коли на відпочинку права стежа розповіла, як командир полку зірвав залізничий місток перед „самим носом” бронепотягу, а сам загинув під близьким кулеметним вогнем — усі „трясилівці” зняли шапки, а з грудей вилетіло „однодушне:

— Слава командирові полку! Слава полковникові Степовому!..

А Батенюк сумно додав:

— Спи, друже!.. Спи спокійно: — мертві сорому не мають...

Вночі полк приєднався до своєї дивізії. .

— — — — —

О, Земле Українська, за шеломянем еси!..

КІНЕЦЬ.

Коломия, 1934.

